اقبال

زبورِ عجم
اقبال

طبعِ اوّل، جون ۱۹۲۷ء	دو ہزار
طبعِ دوم ———	———
طبعِ سوم، اپریل ۱۹۴۴ء	ایک ہزار چار سو
طبعِ چہارم، ستمبر ۱۹۴۵ء	دو ہزار
طبعِ پنجم، ستمبر ۱۹۴۸ء	پانچ ہزار
طبعِ ششم، جون ۱۹۵۸ء	دو ہزار
طبعِ ہفتم مئی ۱۹۵۹ء	دو ہزار

([illegible])

بخوانندۂ کتابِ زبور

می شود پردۂ چشم پرِ کاہے گاہے
دیدہ ام ہر دو جہاں را بنگاہے گاہے

وادیِ عشق بسے دور و دراز است ولے
طے شود جادۂ صد سالہ بآہے گاہے

در طلب کوش و مدہ دامنِ امّید ز دست
دولتے ہست کہ یابی سرِ راہے گاہے!

حصّۂ اوّل

زبرونِ در گذشتم زدرونِ خانہ گفتم!
سخنے نگفتہ را چہ قلندرانہ گفتم!

دُعا

یارب درونِ سینہ دلِ باخبر بدہ
در بادہ نشّہ را نگرم آں نظر بدہ
ایں بندہ را کہ با نفسِ دیگراں نزیست
یک آہِ خانہ زاد مثالِ سحر بدہ
سیلم، مرا بجوئے تنک مایہ مپیچ!
جولانگہے بوادی و کوہ و کمر بدہ
سازی اگر حریفِ یمِ بیکراں مرا
با اضطرابِ موج سکونِ گہر بدہ

شاہینِ من بصیدِ پلنگاں گذاشتی!
ہمّت بلند و چنگل ازیں تیز تر بدہ
رفتم کہ طائرانِ حرم را کنم شکار
تیرے کہ نافگندہ فتد کارگر بدہ
خاکم بہ نورِ نغمۂ داؤد برفروز
ہر ذرّۂ مرا پرو بالِ شرر بدہ

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ا

عشقِ شور انگیز را ہر جادہ در کوئے تو برد
بر تلاشِ خود چہ می نازد کہ رہ سوئے تو برد!

۲

درونِ سینۂ ما سوزِ آرزو ز کجاست؟
سبو ز ماست ولے بادہ در سبو ز کجاست؟
گرفتم ایں کہ جہاں خاک و ما کفِ خاکیم
بہ ذرّہ ذرّۂ ما دردِ جستجو ز کجاست؟
نگاہِ ما بگریبانِ کہکشاں افتد
جنونِ ما ز کجا شورِ ہاے و ہو ز کجاست؟

۳

غزل سرای و نواہای رفتہ باز آور
باین فسردہ دلاں حرفِ دل نواز آور
کنشت و کعبہ و بتخانہ و کلیسا را
ہزار فتنہ ازاں چشمِ نیم باز آور
زبادۂ کہ بخاکِ من آتشے آمیخت
پیالۂ بجوانانِ نو نیاز آور!
نئے کہ دل ز نوایش بسینہ می رقصد
مئے کہ شیشۂ جاں را دہد گداز آور
بہ نیستانِ عجم بادِ صبحدم تیز است
شرارۂ کہ فرو می چکد ز ساز آور

۴

اے کہ زمن فزودۂ گرمیٔ آہ و نالہ را
زندہ کن از صدائے من خاکِ ہزار سالہ را

با دلِ ما چہا کنی! تو کہ بہ بادۂ حیات
مستیٔ شوق می دہی آب و گِلِ پیالہ را

غنچۂ دل گرفتہ را از نفسم گرہ کشاے
تازہ کن از نسیمِ من داغِ درونِ لالہ را

می گذرد خیالِ من از مہ و مہر و مشتری
تو بکمیں چہ خفتۂ صید کن ایں غزالہ را

خواجۂ من! نگاہ دار آبروئے گدائے خویش
آنکہ ز جوئے دیگراں پُر نکند پیالہ را

۵

از مشتِ غبارِ ما صد نالہ بر انگیزی
نزدیک تر از جانی با خوے کم آمیزی!
در موجِ صبا پنہاں دُزدیدہ بباغ آئی
در بوۓ گل آمیزی، با غنچہ در آویزی!
مغرب ز تو بیگانہ، مشرق ہمہ افسانہ
وقت است کہ در عالم نقشِ دگر انگیزی
آنکس کہ بسر دارد سوداۓ جہانگیری
تسکینِ جنونش کن با نشترِ چنگیزی

من بندهٔ بے قیدم شاید که گریزم باز
این طرهٔ پیچاں را در گردنم آویزی
جز ناله نمی دانم گویند غزل خوانم
این چیست که چوں شبنم بر سینهٔ من ریزی؟

۶

من اگرچہ تیرہ خاکم دلکے است برگ وسازم

بنظارۂ جمالے چو ستارہ دیدہ بازم

بہ ہوائے زخمۂ تو ہمہ نالۂ خموشم

تو بایں گماں کہ شاید ز نوا فتادہ سازم

بضمیرم آں چناں کن کہ ز شعلۂ نوائے

دلِ خاکیاں فروزم دلِ نوریاں گدازم

تب و تابِ فطرتِ ما ز نیازمندیٔ ما!

تو خدائے بے نیازی نرسی بسوز و سازم

بکسے عیاں نکردم ز کسے نہاں نکردم

غزل آنچناں سرودم کہ بروں فتاد رازم

۷

بصداے دردمندے بنواے دلپذیرے

خُمِ زندگی کشادم بجهانِ تشنه میرے

تو بروے بے نواۓ درِ آں جهاں کشادی

که هنوز آرزویش نه دمیده در ضمیرے

زنگاهِ سرمه ساۓ بدل و جگر رسیدی

چه نگاهِ سرمه ساۓ! دو نشانه زد به تیرے

بنگاهِ نارسایم چه بهارِ جلوه دادی

که بباغ و راغ نالم چو تدروِ نو صفیرے

چه عجب اگر دو سلطاں به ولاۓ نه گنجند

عجب ایں که می نگنجد بدو عالمے فقیرے!

۸

بر سرِ کفر و دیں فشاں رحمتِ عامِ خویش را
بند نقاب بر کشا ماہِ تمامِ خویش را

زمزمۂ کہن سرائے، گردشِ بادہ تیز کن
باز بہ بزمِ ما نگر، آتشِ جامِ خویش را

دام ز گیسواں بدوش زحمتِ گلستاں بری
صید چرا نمی کنی طائرِ بامِ خویش را

ریگِ عراق منتظر کشتِ حجاز تشنہ کام
خونِ حسینؑ باز دہ کوفہ و شامِ خویش را

دوش بر راهبر زند، راہ یگانہ طے کند

می ندہد بدستِ کس عشق زمامِ خویش را

نالہ بآستانِ دیر بیخبرانہ می زدم

تا بحرم شناختم راہ و مقامِ خویش را

قافلۂ بہار را طائرِ پیش رس نگر

آنکہ بخلوتِ قفس گفت پیامِ خویش را

۹

نوائے من ازاں پر سوز و بیباک و غم انگیز است
بخاشاکم شرار افتاد و بادِ صبحدم تیز است
ندارد عشق سامانے ولیکن تیشہ دارد
خراشد سینۂ کہسار و پاک از خونِ پرویز است
مرا در دل خلید این نکتہ از مردِ ادا دانے
ز معشوقاں نگہ کاری تر از حرفِ دلآویز است
بہ بالینم بیا یکدم نشیں کز دردِ مہجوری!
تہی پیمانۂ بزمِ ترا پیمانہ لبریز است
بہ لبستاں جلوہ دادم آتشِ داغِ جدائی را
نسیمش تیز تر می سازد و شبنم غلط ریز است!

اشارتہائے پنہاں خانماں برہم زند لیکن
مرا آں غمزہ می باید کہ بیباک است و خونریز است

نشیمن ہر دو را در آب و گل لیکن چہ راز است ایں
خرد را صحبتِ گل خوشتر آید، دل کم آمیز است

مرا بنگر کہ در ہندوستاں دیگر نمے بینی
برہمن زادۂ رمز آشنائے روم و تبریز است

۱۰

دل و دیدهٔ که دارم همه لذّتِ نظاره
چه گنه اگر تراشم صنمے زسنگِ خاره

تو بجلوه در نقابی که نگاه بر نتابی
مه من! اگر ننالم تو بگو دگر چه چاره

چه شود اگر خرامی بسرائے کاروانے
که متاعِ ناروانش دلکے است پاره پاره

غزلے زدم که شاید بنوا قرارم آید
تبِ شعله کم نگردد ز گسستنِ شراره

دلِ زندهٔ که دادی به حجاب در نسازد
نگہے بده که بیند شررے بسنگِ خاره

همه پارهٔ دلم را ز سرورِ او نصیبے
غمِ خود چساں نهادی بدلِ هزار پاره
نکشد سفینهٔ کس به یمے بلند موجے
خطرے که عشق بیند بسلامتِ کناره!
بشکوهِ بے نیازی ز خدایگاں گذشتم
صفتِ مهِ تمامے که گذشت بر ستاره

۱۱

گرچہ شاہینِ خرد بر سرِ پروازے ہست

اندریں بادیہ پنہاں قدر اندازے ہست

آنچہ از کارِ فرو بستہ گرہ بکشاید

ہست و در حوصلۂ زمزمہ پردازے ہست

تابِ گفتار اگر ہست شناسائے نیست

وائے آں بندہ کہ در سینۂ او رازے ہست

گرچہ صد گونہ بصد سوز مرا سوختہ اند

اے خوشا لذّتِ آں سوز کہ ہم سازے ہست

مردہ خاکیم و سزاوارِ دلِ زندہ شدیم!

ایں دلِ زندہ و ما! کارِ خدا سازے ہست

شعلۂ سینۂ من خانہ فروزاست ولے

شعلۂ ہست کہ ہم خانہ برانداز ے ہست!

تکیہ بر عقلِ جہاں بینِ فلاطوں نکنم

در کنارم دلکے شوخ و نظر باز ے ہست

۱۲

این جہاں چیست؟ صنم خانۂ پندارِ من است
جلوۂ او گروِ دیدۂ بیدارِ من است
ہمہ آفاق کہ گیرم بنگاہے او را
حلقہ ہست کہ از گردشِ پرکارِ من است
ہستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من !
چہ زمان و چہ مکاں شوخیِ افکارِ من است
از فسوں کاریِ دل، سیر و سکوں، غیب و حضور
این کہ غمّاز و کشایندہ اسرارِ من است

آں جہانے کہ درو کاشتہ را مے دروند
نور و نارش ہمہ از سبحہ و زنّارِ من است
سازِ تقدیرم و صد نغمۂ پنہاں دارم!
ہر کجا زخمۂ اندیشہ رسد تارِ من است

اے من از فیضِ تو پائندہ! نشانِ تو کجاست؟
ایں دو گیتی اثرِ ماست، جہانِ تو کجاست؟

۱۳

فصلِ بہار این چنین، بانگِ ہزار این چنین
چہرہ کشا، غزل سرا، بادہ بیار این چنین

اشکِ چکیدہ ام ببین ہم بہ نگاہِ خود نگر
ریز بہ نیستانِ من برق و شرار این چنین

بادِ بہار را بگو، پے بخیالِ من برد
وادی و دشت را دہد نقش و نگار این چنین

زادۂ باغ و راغ را از نفسم طراوتے
در چمنِ تو زیستم با گل و خار این چنین

عالمِ آب و خاک را بر محکِ دلم بسای
روشن و تارِ خویش را گیر عیار این چنیں

دل بکسے نباختہ با دو جہاں نساختہ!
من بحضورِ تو رسم، روزِ شمار این چنیں

فاختۂ کہن صفیر نالۂ من شنید و گفت
کس نہ سرود در چمن نغمۂ پار این چنیں

۱۴

برون کشید ز پیچاکِ هست و بود مرا
چه عقده ها که مقامِ رضا کشود مرا
تپید عشق و درین کشتِ نابسامانے
هزار دانه فرو کرد تا درود مرا
ندانم اینکه نگاهش چه دید در خاکم
نفس نفس بعیارِ زمانه سود مرا
جهانے از خس و خاشاک درمیاں انداخت
شرارۂ دلکے داد و آزمود مرا
پیالہ گیر ز دستم کہ رفت کار از دست
کرشمہ بازیٔ ساقی زمن ربود مرا!

۱۵

خیز و بخاکِ تشنہ، بادۂ زندگی فشاں
آتشِ خود بلند کن آتشِ ما فرو نشاں

میکدہ تہی سبو حلقۂ خود فراموشاں
مدرسہ بلند بانگ بزمِ فسردہ آتشاں

فکرِ گرہ کشا غلام، دیں بروایتے تمام
زانکہ درونِ سینہ ہا دل ہدفے است بے نشاں

ہر دو بمنزلے رواں ہر دو امیرِ کارواں
عقل بحیلہ می برد، عشق برد کشاں کشاں

عشق ز پا در آورد خیمۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بہ طنابِ کہکشاں

۱۶

تو بایں گمان کہ شاید سرِ آستانہ دارم
بطوافِ خانہ کارے بخدائے خانہ دارم

شررِ پریدہ رنگم مگذر ز جلوۂ من
کہ بتابِ یک دو آنے تب جاودانہ دارم

بکنم دگر نگاہے بہ رہے کہ طے نمودم
بسراغِ صبحِ فردا روشِ زمانہ دارم

یمِ عشق کشتیِ من، یمِ عشق ساحلِ من
نہ غمِ سفینہ دارم، نہ سرِ کرانہ دارم

شررے فشاں ولیکن شررے کہ وانسوزد
کہ ہنوز نو نیازم غمِ آشیانہ دارم

بامیدِ ایں کہ روزے بشکار خواہی آمد
زکمندِ شہریاراں رمِ آہوانہ دارم

تو اگر کرم نمائی بمعاشراں بہ بخشم
دو سہ جامِ دلفروزے زمئے شبانہ دارم

۱۷

نظر بہ راہ نشیناں سوارہ می گذرد
مرا بگیر کہ کارم ز چارہ می گذرد

بہ دیگراں چہ سخن گسترم ز جلوۂ دوست
بیک نگاہ مثالِ شرارہ می گذرد

رہے بمنزلِ آں ماہ سخت دشوار است
چناں کہ عشق بدوش ستارہ می گذرد

ز پردہ بندی گردوں چہ جائے نومیدی است
کہ ناوکِ نظرِ ما ز خارہ می گذرد

بمے است شبنمِ ما، کہکشاں کنارۂ اوست
بیک شکستنِ موج ازکنارہ می گذرد

بخلوتش چو رسیدی نظر باُو مکشا
کہ آں دمے ست کہ کار از نظارہ می گذرد!

من از فراق چہ نالم کہ از ہجومِ سرشک
زراہِ دیدہ دلم پارہ پارہ می گذرد

۱۸

بر عقلِ فلک پیما ترکانہ شبیخوں بہ
یک ذرّهٔ دردِ دل از علمِ فلاطوں بہ
دی مغ بچّهٔ بامن اسرارِ محبت گفت
اشکے کہ فرو خوردی از بادهٔ گلگوں بہ
آں فقر کہ بے تیغے صد کشورِ دل گیرد
از شوکتِ دارا بہ، از فرِّ فریدوں بہ
در دیرِ مغاں آئی مضمونِ بلند آور
در خانقهٔ صوفی افسانہ و افسوں بہ

در جوئے روانِ ما، بے منّتِ طوفانے
یک موج اگر خیزد آں موج زجیحوں بہ

سیلے کہ تو آوردی در شہر نمی گنجد
ایں خانہ برانداز ے در خلوتِ ہاموں بہ

اقبالِ غزل خواں را کافر نتواں گفتن
سودا بدماغش زد از مدرسہ بیروں بہ

۱۹

یا مسلماں را مدہ فرماں کہ جاں بر کف بنہ
یا دریں فرسودہ پیکر تازہ جانے آفریں
یا چناں کن یا چنیں!
یا برہمن را بفرما نو خداوندے تراش
یا خود اندر سینۂ زنّاریاں خلوت گزیں
یا چناں کن یا چنیں!
یا دگر آدم کہ از ابلیس باشد کمترک
یا دگر ابلیس بہرِ امتحانِ عقل و دیں
یا چناں کن یا چنیں!

یا جہانے تازہؔ یا امتحانے تازہؔ
می کنی تا چند با ما آنچہ کردی پیش ازیں
یا چناں کن یا چنیں!

فقر بخشی؟ با شکوہِ خسروِ پرویز بخش
یا عطا فرما خرد با فطرتِ روح الامین
یا چناں کن یا چنیں!

یا بکُش در سینہؔ من آرزوئے انقلاب
یا دگرگوں کُن نہادِ ایں زمان و ایں زمیں
یا چناں کن یا چنیں!

۲۰

عقل ہم عشق است و از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن این بیچارہ را آں جرأتِ رندانہ نیست

گرچہ می دانم خیالِ منزل ایجادِ من است
در سفر از پا نشستن ہمتِ مردانہ نیست

ہر زماں یک تازہ جولانگاہ می خواہم ازو
تا جنوں فرمائے من گوید دگر ویرانہ نیست

با چنیں زورِ جنوں پاسِ گریباں داشتم
در جنوں از خود نرفتن کارِ ہر دیوانہ نیست

۲۱

سوز و گدازِ زندگی لذّتِ جستجوے تو
راہ چو مار می گزد گر نروم بسوے تو

سینہ گشادہ جبرئیل از برِ عاشقاں گذشت
تا شررے باو فتد آتشِ آرزوے تو

ہم بہواے جلوۂ پارہ کنم حجاب را
ہم بنگاہِ نارسا پردہ کشم بروے تو

من بتلاشِ تو روم یا بتلاشِ خود روم
عقل و دل و نظر ہمہ گم شدگانِ کوے تو

از چمنِ تو رُستہ ام قطرۂ شبنمے بہ بخش
خاطرِ غنچہ وا شود کم نشود ز جوے تو

۲۲

دریں محفل که کارِ او گذشت از باده و ساقی
ندیمے کو که در جامش فرو ریزم مَے باقی

کسے کو زہرِ شیریں می خورد از جامِ زرّینے
مَے تلخ از سفالِ من کجا گیرد به تریاقی!

شرار از خاکِ من خیزد، کجا ریزم، کرا سوزم
غلط کردی که در جانم فگندی سوزِ مشتاقی

مکدر کرد مغرب چشمه ہائے علم و عرفاں را
جہاں را تیره تر سازد چه مشّائی چه اشراقی

دلِ گیتی ! انا المسموم، انا المسموم فریادش
خرد نالاں کہ ما عندی بتریاقِ ولا راقی،
چہ ملّائی، چہ درویشی، چہ سلطانی، چہ دربانی
فروغِ کار می جوید بسالوسی و زرّاقی !
ببازارے کہ چشمِ صیرفی شور است و کم نور است
نگینم خوار تر گردد چو افزاید بہ برّاقی

۲۳

ساقیا بر جگرم شعلۂ نمناک انداز
دگر آشوبِ قیامت بکفِ خاک انداز

او بیک دانۂ گندم بزمینم انداخت
تو بیک جرعۂ آب آنسوئے افلاک انداز

عشق را بادۂ مرد افگن و پُر زور بده
لاے این باده به پیمانۂ ادراک انداز

حکمت و فلسفه کرد است گراں خیز مرا
خضرِ من! از سرم این بارِ گراں پاک انداز

خمِ داز گرمیٔ صہبا بگدازے نرسید
چارۂ کارباں غمزۂ چالاک انداز

بزم در کشمکشِ بیم و امیداست ہنوز
ہمہ را بے خبر از گردشِ افلاک انداز

می تواں ریخت در آغوشِ خزاں لالہ و گل
خیزو بر شاخِ کہن خونِ رگِ تاک انداز

۲۴

ازآں آبے کہ در من لالہ کارد ساتگینے دہ

کفِ خاکِ مرا ساقی بہ بادِ فرودینے دہ

زمیناتے کہ خوردم در فرنگ اندیشہ تاریک است

سفرورزیدۂ خود را نگاہِ راہ بینے دہ

چو خس از موجِ ہر بادے کہ می آید ز جا رفتم

دلِ من از گمانہا در خروش آمد یقینے دہ

بجانم آرزوہا بود و نابودِ شرر دارد

شبم را کوکبے از آرزوئے دل نشینے دہ

بدستم خامۂ دادی کہ نقشِ خسروی بندد

رقم کش ایں چنینم کردۂ لوحِ جبینے دہ

۳۵

زہر نقشے کہ دل از دیدہ گیرد پاک می آیم
گدائے معنیِ پاکم تہی ادراک می آیم

گہے رسم و رہِ فرزانگی ذوقِ جنوں بخشد
من از درسِ خردمنداں گریباں چاک می آیم!

گہے پیچد جہاں برمن، گہے من بر جہاں پیچم
بگرداں بادہ تا بیروں ازیں پیچاک می آیم

نہ ایں جا چشمکِ ساقی نہ آنجا حرفِ مشتاقی
ز بزمِ صوفی و مُلّا بسے غمناک می آیم

رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من فتد کارے
کہ من صحرائیم پیشِ ملک بیباک می آیم

۲۶

دلِ بے قیدِ من با نورِ ایماں کافری کردہ
حرم را سجدہ آوردہ بتاں را چاکری کردہ

متاعِ طاعتِ خود را ترازوئے برافرازد
ببازارِ قیامت با خدا سوداگری کردہ

زمین و آسماں را بر مرادِ خویش می خواہد
غبارِ راہ و با تقدیرِ یزداں داوری کردہ

گہے با حق در آمیزد، گہے با حق در آویزد
زمانے حیدری کردہ، زمانے خیبری کردہ

بایں بے رنگیٔ جوہر ازو نیرنگ می ریزد
کلیمے بیں کہ ہم پیغمبری ہم ساحری کردہ
نگاہش عقلِ دوراندیش را ذوقِ جنوں دادہ
ولیکن با جنونِ فتنہ ساماں نشتری کردہ
بخود کے می رسد ایں راہ پیمائے تن آسانے
ہزاراں سال منزل در مقامِ آذری کردہ!

۲۷

زشاعر نالۂ مستانہ در محشر چہ می خواہی
تو خود ہنگامۂ ، ہنگامۂ دیگر چہ می خواہی
بہ بحرِ نغمہ کردی آشنا طبعِ روانم را
زچاکِ سینہ ام دریا طلب گوہر چہ می خواہی
نمازِ بے حضور از من نمی آید نمی آید
دلے آوردہ ام دیگر ازیں کافر چہ می خواہی

۲۸

نہ در اندیشۂ من کارزارِ کفر و ایمانے
نہ در جانِ غم اندوزم ہوائے باغِ رضوانے
اگر کاوی درونم را خیالِ خویش را یابی
پریشاں جلوہ چوں ماہتاب اندر بیابانے!

۲۹

مرغِ خوش لہجہ و شاہینِ شکاری از تست
زندگی را روشِ نوری و ناری از تست
دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشائے جہاں
سیرِ ایں ماہ بشب گونہ عماری از تست
ہمہ افکارِ من از تست چہ در دل چہ بلب
گہر از بحر بر آری نہ بر آری از تست
من ہماں مشتِ غبارم کہ بجائے نرسد
لالہ از تست و نمِ ابرِ بہاری از تست

نقش پرداز توئی ما قلمِ افشانیم
حاضر آرائی و آئندہ نگاری از تست

گلہ ہا داشتم از دل بزبانم نرسید
مہر و بے مہری و عیّاری و یاری از تست

۴۰

خوشتر ز ہزار پارسائی | گامے بطریقِ آشنائی!
در سینۂ من دمے بیاسائے | از محنت و کلفتِ جدائی!
ما را ز مقامِ ما خبر کن | مائیم کجا و تو کجائی؟
آں چشمکِ محرمانہ یاد آر | تا کے بتغافل آزمائی
دی ماہِ تمام گفت با من | در ساز بداغِ نارسائی
خوش گفت ولے حرام کردند | در مذہبِ عاشقاں جدائی

پیشِ تو نہادہ اُم دلِ خویش
شاید کہ تو ایں گرہ کشائی!

۴۱

بر جہانِ دلِ من تاختنش را نگرید
کشتن و سوختن و ساختنش را نگرید

روشن از پرتوِ آں ماہ دلے نیست کہ نیست
با ہزار آئینہ پرداختنش را نگرید

آنکہ بیکدست برد ملکِ سلیمانے چند
با فقیراں دو جہاں باختنش را نگرید

آنکہ شبخوں بدل و دیدۂ دانایاں ریخت
پیشِ ناداں سپر انداختنش را نگرید

۴۲

مرا براہِ طلب بار در گل است ہنوز
کہ دل بقافلہ و رخت در منزل است ہنوز

کجاست برقِ نگاہے کہ خانماں سوزد!
مرا معاملہ با کشت و حاصل است ہنوز

یکے سفینۂ ایں خام را بطوفاں دہ
ز ترسِ موج نگاہم بساحل است ہنوز

تپیدن و نرسیدن چہ عالمے دارد
خوشا کسے کہ بدنبالِ محمل است ہنوز

کسے کہ از دو جہاں خویش را بروں نشناخت
فریب خوردۂ ایں نقشِ باطل است ہنوز

نگاہِ شوق تسلّی بجلوۂ نشود
کجا برم خلشے را کہ در دل است ہنوز

حضورِ یار حکایت دراز تر گردید
چنانکہ ایں ہمہ ناگفتہ در دل است ہنوز!

۴۳

زمستاں را سر آمد روزگاراں
نواہا زندہ شد در شاخساراں!

گلاں را رنگ و نم بخشد ہواہا
کہ می آید ز طرفِ جوئباراں

چراغِ لالہ اندر دشت و صحرا
شود روشن تر از بادِ بہاراں

دلم افسردہ تر در صحبتِ گُل
گریزد ایں غزال از مرغزاراں!

دمے آسودہ با درد و غمِ خویش
دمے نالاں چو جوئے کوہساراں

ز بیمِ ایں کہ ذوقش کم نگردد
نگویم حالِ دل با رازداراں!

۴۴

ہوائے خانہ و منزل ندارم — سرِ راہم غریبِ ہر دیارم

سحر می گفت خاکسترِ صبا را — "فسردو از بادِ ایں صحرا شرارم

گذر نرمک پریشانم مگرداں — زسوزِ کاروانے یادگارم"

زچشمم اشک چوں شبنم فرو ریخت — کہ من ہم خاکم و در رہگذارم!

بگوشِ من رسید از دل سرودے — کہ جُوئے روزگار از چشمہ سارم

ازل تاب و تبِ دیرینۂ من — ابد از ذوق و شوقِ انتظارم!

میندیش از کفِ خاکے میندیش

بجانِ تو کہ من پایاں ندارم!

۴۵

ازچشمِ ساقی مستِ شرابم — بے مے خرابم، بے مے خرابم

شوقم فزوں تر از بے حجابی — بینم نہ بینم در پیچ و تابم

چوں رشتۂ شمع آتش بگیرد — از زخمۂ من تارِ ربابم!

از من بروں نیست منزلگہِ من — من بے نصیبم راہے نیابم!

تا آفتابے خیزد ز خاور

مانند انجم بستند خوابم!

۴۶

شبِ من سحر نمودی کہ بہ طلعت آفتابی
تو بطلعت آفتابی سزد ایں کہ بے حجابی
تو بدرونِ من رسیدی بضمیرم آرمیدی
ز نگاہِ من رمیدی بچنیں گراں رکابی
تو عیارِ کم عیاراں تو قرارِ بے قراراں
تو دوائے دل فگاراں مگر ایں کہ دیر یابی

غمِ عشق و لذّتِ او اثرِ دو گونہ دارد
گہے سوز و دردمندی گہے مستی و خرابی!

ز حکایتِ دلِ من تو بگو کہ خوب دانی
دلِ من کجا کہ او را بکنارِ من نیابی!

بجلالِ تو کہ در دل دگر آرزو ندارم
بجز ایں دعا کہ بخشی بکبوتراں عقابی!

۳۷

دریں میخانہ اے ساقی ندارم محرمے دیگر
کہ من شاید نخستیں آدمم از عالمے دیگر

دمے ایں پیکرِ فرسودہ را سازی کفِ خاکے
فشانی آب و از خاک آتش انگیزی نمے دیگر!

بیار آں دولتِ بیدار و آں جامِ جہاں بیں را
عجم را دادۂ ہنگامۂ بزمِ جمے دیگر

۳۸

بجہانِ دردمنداں تو بگو چہ کار داری؟
تب و تابِ ما شناسی؟ دلِ بے قرار داری؟
چہ خبر ترا ز اشکے کہ فرو چکد ز چشمے
تو بہ برگِ گل ز شبنم دُرِ شاہوار داری!
چہ بگومیت ز جانے کہ نفس نفس شمارد
دمِ مستعار داری؟ غمِ روزگار داری؟

۳۹

اگر نظّارہ از خود رفتگی آرد حجاب اولٰے
بگیر د با من این سودا بہا از بس گراں خواہی

سخن بے پردہ گو با ما، شد آں روزِ کم آمیزی
کہ می گفتند تو ما را چنیں خواہی چناں خواہی

نگاہِ بے ادب زد رخنہ ہا در چرخِ مینائی
دگر عالم بنا کُن گر حجابے درمیاں خواہی

چناں خود را نگہ داری کہ با ایں بے نیازی ہا

شہادت بر وجودِ خود زخونِ دوستاں خواہی!

مقامِ بندگی دیگر، مقامِ عاشقی دیگر

ز نوری سجدہ می خواہی ز خاکی بیش ازاں خواہی!

مسِ خامے کہ دارم از محبت کیمیا سازم

کہ فردا چوں رسم پیشِ تو از من ارمغاں خواہی!

۴۰

نور تو وا نمود سپید و سیاه را
دریا و کوه و دشت و در و مہر و ماہ را
تو در ہوائے آں کہ نگہ آشنائے اوست
من در تلاشِ آں کہ نتابد نگاہ را!

۱۴

بدہ آں دل کہ مستی ہائے او از بادۂ خویش است
بگیر آں دل کہ از خود رفتہ و بیگانہ اندیش است

بدہ آں دل بدہ آں دل کہ گیتی را فرا گیرد
بگیر ایں دل بگیر ایں دل کہ در بندِ کم و بیش است

مرا اے صید گیر از ترکشِ تقدیر بیروں کش
جگر دوزی چہ می آید ازاں تیرے کہ در کیش است؟

نگردد زندگانی ختم از کارِ جہانگیری
جہانے در گرہ بستم جہانے دیگرے پیش است!

۴۲

کفِ خاک برگ و سازم بہ رہے فشانم اورا
بامیدِ ایں کہ روزے بفلک رسانم اورا
چہ کنم چہ چارہ گیرم کہ زشاخِ علم و دانش
نہ دمیدہ ہیچ خارے کہ بدل نشانم اورا
دہد آتشِ جدائی شررِ مرا نمودے
بہ ہماں نفس بمیرم کہ فرونشانم اورا

مئے عشق و مستئ او نرود بروں زخونم
کہ دل آں چناں ندادم کہ دگر ستانم اورا

تو بلوحِ سادۂ من ہمہ مدّعا نوشتی
دگر آنچناں ادب کن کہ غلط نخوانم اورا

بحضورِ تو اگر کس غزلے ز من سراید
چہ شود اگر نوازی بہ ہمیں کہ دانم اورا،

۵۳

این دل که مرا دادی لبریز یقین بادا
این جامِ جهان بینم روشن تر ازین بادا
تلخے که فرو ریزد گردوں بسفالِ من
در کامِ کہن رندے آنہم شکریں بادا

۵۴

رمزِ عشقِ تو به اربابِ ہوس نتواں گفت
سخن از تاب و تبِ شعله به خس نتواں گفت

تو مرا ذوقِ بیاں دادی و گفتی که بگوے
ہست در سینهٔ من آنچه بکس نتواں گفت!

از نہاں خانهٔ دل خوش غزلے می خیزد
سرِ شاخے ہمه گویم به قفس نتواں گفت

شوق اگر زندهٔ جاوید نباشد عجب است
که حدیثِ تو دریں یک دو نفس نتواں گفت!

۵۵

یادِ ایّامے کہ خوردم بادہ ہا با چنگ و نے

جامِ مے در دستِ من، مینائے مے در دستِ وے!

در کنار آئی خزانِ ما زند رنگِ بہار

ورنہ بیائی فرودیں افسردہ تر گردد ز دے!

بے تو جانِ من چو آں سازے کہ تارش در گسست

در حضور از سینۂ من نغمہ خیزد پے بہ پے

آنچہ من در بزمِ شوق آوردہ‌ام دانی کہ چیست
یک چمن گل، یک نیستاں نالہ، یک خمخانہ مے!

زندہ کن باز آں محبت را کہ از نیروئے او
بوریائے رہ نشینے در فتد با تختِ کے!

دوستاں خرّم کہ بر منزل رسید آوارہ
من پریشاں جادہ ہائے علم و دانش کردہ طے!

۵۶

انجم بگریباں ریخت ایں دیدۂ تر ما را
بیروں ز سپہر انداخت ایں ذوقِ نظر ما را

ہر چند زمیں سائیم برتر ز ثریّائیم
دانی کہ نمی زیبد عمرے چو شرر ما را

شام و سحرِ عالم از گردشِ ما خیزد
دانی کہ نمی سازد ایں شام و سحر ما را

ایں شیشۂ گردوں را از بادہ تہی کردیم
کم کاسہ مشو ساقی! مینائے دگر ما را!

شایانِ جنونِ ما پہنائے دو گیتی نیست
ایں راہگذر ما را آں راہگذر ما را!

۵۷

خاور که آسماں بہ کمندِ خیالِ اوست — از خویشتن گسستہ و بے سوزِ آرزوست

در تیرہ خاکِ او تب و تابِ حیات نیست — جولانِ موج را نگراں از کنارِ جوست

بت خانہ و حرم ہمہ افسردہ آتشے

پیرِ مغاں شرابِ ہوا خوردہ در سبوست!

فکرِ فرنگ پیشِ مجاز آورد سجود — بینائے کور و مستِ تماشائے رنگ و بوست!

گردندہ تر ز چرخ و ربایندہ تر ز مرگ — از دستِ او بدامنِ ما چاکِ بے رفوست!

خاکی نہاد و خو ز سپہرِ کہن گرفت — عیّار و بے مدار و کلاں کار و تو بتوست!

مشرق خراب و مغرب ازاں بیشتر خراب — عالم تمام مردہ و بے ذوقِ جستجوست!

ساقی بیار بادہ و بزمِ شبانہ ساز

ما را خرابِ یک نگہِ محرمانہ ساز!

۵۸

فرصتِ کشمکش مده این دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیادہ کن گیسوئے تابدار را

از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلّیٔ کہ من
با مہ و مہر دادہ ام تلخیٔ انتظار را

ذوقِ حضور در جہاں رسمِ صنم گری نہاد
عشق فریب می دہد جانِ امیدوار را

تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازۂ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند دادۂ، بند ز پائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را

تیشہ اگر بسنگ زد ایں چہ مقامِ گفتگواست
عشق بدوش می کشد ایں ہمہ کوہسار را!

~~~~~~~~
~~~~~~~~

۵۹

جانم درآویخت با روزگاراں
جوئے ہست نالاں درکوہساراں!

پیدا ستیزد، پنہاں ستیزد
ناپائدارے با پائداراں!

ایں کوہ وصحرا ایں دشت و دریا
نے رازداراں نے غمگساراں

بیگانۂ شوق! بیگانۂ شوق!
ایں جوئباراں ایں آبشاراں

فریاد بے سوز! فریاد بے سوز!
بانگِ ہزاراں در شاخساراں

داغے کہ سوزد در سینۂ من
آں داغ کم سوخت در لالہ زاراں!

محفل ندارد ساقی ندارد
تلخے کہ سازد با بعیساراں!

۶۰

بہ تسلّیٔ کہ دادی نگذاشت کارِ خود را
بتو باز می سپارم دلِ بیقرارِ خود را

چہ دلے کہ محنتِ او ز نفس شماریٔ او
کہ بدستِ خود ندارد رگِ روزگارِ خود را

بضمیرت آرمیدم تو بجوششِ خود نمائی
بکنارہ بر فگندی دُرِ آبدارِ خود را

مہ و انجم از تو دارد گلہ ہا شنیدہ باشی
کہ بخاکِ تیرۂ ما زدۂ شرارِ خود را

خلشے بسینۂ ما ز خدنگِ او غنیمت!
کہ اگر بپاتش افتد نبرد شکارِ خود را

۶۱

بحرفے می تواں گفتن تمنائے جہانے را
من از ذوقِ حضوری طول دادم داستانے را
ز مشتاقاں اگر تابِ سخن بردی نمیدانی
محبت می کند گویا نگاہِ بے زبانے را!
کجا نورے کہ غیر از قاصدی چیزے نمی داند
کجا خاکے کہ در آغوش دارد آسمانے را!

اگر یک ذرّہ کم گردد ز انگیزِ وجودِ من
باین قیمت نمی گیرم حیاتِ جاودانے را!

من اے دریائے بے پایاں بہ موجِ تو درافتادم
نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را

ازاں معنی کہ چوں شبنم بجانِ من فروریزی
جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرضِ فغانے را

۶۲

چند بروئے خود کشی پردۂ صبح و شام را
چہرہ کشا تمام کن جلوۂ ناتمام را

سوز و گداز حالتے است، بادہ ز من طلب کنی
پیشِ تو گر بیاں کنم مستیِ این مقام را

من ببرودِ زندگی آتشِ او فزودہ ام
تو نمِ شبنمے بدہ لالۂ تشنہ کام را

عقل ورق ورق بگشت عشق بہ نکتہ رسید
طائرِ زیرکے برد دانۂ زیرِ دام را

نغمہ کجا و من کجا سازِ سخن بہانہ ایست
سوئے قطار می کشم ناقۂ بے زمام را!

وقتِ برہنہ گفتن است من بہ کنایہ گفتہ ام
خود تو بگو کجا برم ہم نفسانِ خام را!

۶۳

نفس شمار بہ پیچاکِ روزگارِ خودیم
مثالِ بحر خروشیم و در کنارِ خودیم
اگرچہ سطوتِ دریا اماں بکس ندہد
بخلوتِ صدفِ او نگاہدارِ خودیم
ز جوہرے کہ نہان است در طبیعتِ ما
مپرس صیرفیاں را کہ ما عیارِ خودیم

نہ از خرابۂ ما کس خراج می خواهد
فقیرِ راہ نشینیم و شہر یارِ خودیم
درونِ سینۂ ما دیگرے! چہ بوالعجبی است!
کرا خبر کہ توئی یا کہ ما دوچارِ خودیم!
کشائے پردہ ز تقدیرِ آدمِ خاکی
کہ ما بہ رہگذرِ تو در انتظارِ خودیم!

۶۴

بہ فغاں نہ لب کشودم کہ فغاں اثر ندارد
غمِ دل نگفتہ بہتر ہمہ کس جگر ندارد

چہ حرم چہ دیر ہر جا سخنے ز آشنائی!
مگر ایں کہ کس ز رازِ من و تو خبر ندارد!

چہ ندیدنی است اینجا کہ شررِ جہانِ مارا
نفسے نگاہ دارد نفسے دگر ندارد!

تو ز راہِ دیدۂ ما بضمیرِ ما گذشتی
مگر آنچناں گذشتی کہ نگہ خبر ندارد!

کس ازیں نگیں شناساں نگذشت بر نگینم
بتو می سپارم او را کہ جہاں نظر ندارد!

قدحِ خرد فروزے کہ فرنگ داد ما را
ہمہ آفتاب لیکن اثرِ سحر ندارد!

۶۵

ماکہ افتندہ تر از پۂ تو مست آمدہ ایم
کس چہ داند کہ چساں ایں ہمہ رہ آمدہ ایم

با رقیباں سخن از دردِ دلِ ما گفتی
شرمسار از اثرِ نالہ و آہ آمدہ ایم

پردہ از چہرہ برافگن کہ چو خورشیدِ سحر
بہرِ دیدارِ تو لبریزِ نگہ آمدہ ایم

عزمِ ما را بہ یقیں پختہ تر ک ساز کہ ما
اندریں معرکہ بے خیل و سپہ آمدہ ایم

تو ندانی کہ نگاہے سرِ راہے چہ کند
در حضورِ تو دعا گفتہ بره آمده ایم!

۶۶

اے خدائے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر!
ذرّۂ در خود فرو پیچد بیابانے نگر!
حُسنِ بے پایاں درونِ سینۂ خلوت گرفت
آفتابِ خویش را زیرِ گریبانے نگر!
بر دلِ آدم زدی عشقِ بلا انگیز را
آتشِ خود را بآغوشِ نیستانے نگر!
شوید از دامانِ ہستی داغہائے کہنہ را
سخت کوشی ہائے ایں آلودہ دامانے نگر!
خاکِ ما خیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
ذرّۂ ناچیز و تعمیرِ بیابانے نگر!

زبورِ عجم

حصّۂ دوم

شاخِ نہالِ سدرۂ خار و خسِ چمن مشو

منکرِ او اگر شدی منکرِ خویشتن مشو

دو عالم را تواں دیدن بمینائے کہ من دارم

کجا چشمے کہ بیند آں تماشائے کہ من دارم

دگر دیوانۂ آید کہ در شہر افگند ہوئے

دو صد ہنگامہ برخیزد ز سودائے کہ من دارم

مخور نادان غم از تاریکی شبہا کہ می آید

کہ چوں انجم درخشد داغِ سیمائے کہ من دارم

ندیمِ خویش می سازی مرا لیکن ازاں ترسم

نداری تابِ آں آشوب و غوغائے کہ من دارم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

برخیز کہ آدم را ہنگامِ نمود آمد
این مشتِ غبارے را انجم بسجود آمد!
آں راز کہ پوشیدہ در سینۂ ہستی بود
از شوخیٔ آب و گِل در گفت و شنود آمد!

۲

مہ و ستارہ کہ در راہِ شوق ہم سفراند
کرشمہ سنج و ادا فہم و صاحبِ نظراند
چہ جلوہ ہاست کہ دیدند در کفِ خاکے
قفا بجانبِ افلاک سوئے ما نگرند

۳

درونِ لاله گذر چون صبا توانی کرد
بیک نفس گرهِ غنچه وا توانی کرد

حیات چیست؟ جهان را اسیرِ جان کردن
تو خود اسیرِ جهانی، کجا توانی کرد!

مقدّر است که مسجودِ مهر و مه باشی
ولے هنوز ندانی چها توانی کرد!

اگر ز میکدهٔ من پیالهٔ گیری
ز مشتِ خاکِ جهانے بپا توانی کرد!

چسان بسینه چراغے فروختی اقبال
بخویش آنچه توانی بما توانی کرد!

۴

اگر بہ بحرِ محبّت کرانہ می خواہی
ہزار شعلہ دہی یک زبانہ می خواہی!
مرا ز لذّتِ پرواز آشنا کردند
تو در فضائے چمن آشیانہ می خواہی!
یکے بدامنِ مردانِ آشنا آویز
ز یار اگر نگہِ محرمانہ می خواہی
جنوں نہ داری و ہوئے فگندۂ در شہر
سبو شکستی و بزمِ شبانہ می خواہی!
تو ہم بعشوہ گری کوشش و دلبری آموز
اگر ز ما غزلِ عاشقانہ می خواہی

۵

زمانہ قاصدِ طیّارِ آں دلآرام است
چہ قاصدے کہ وجودش تمام پیغام است!

گماں مبر کہ نصیبِ تو نیست جلوۂ دوست
درونِ سینہ ہنوز آرزوئے تو خام است!

گرفتم ایں کہ چو شاہیں بلند پروازی
بہوش باش کہ صیّادِ ما کہن دام است

باوجِ مشتِ غبارے کجا رسد جبریل
بلند نامئ او از بلندئ بام است!

تو از شمارِ نفس زندۂ نمیدانی
کہ زندگی بہ شکستِ طلسمِ ایّام است!

زعلم و دانشِ مغرب ہمیں قدر گویم
خوش است آہ و فغاں تا نگاہ ناکام است

من از ہلال و چلیپا دگر نیندیشم
کہ فتنۂ دگرے در ضمیرِ ایّام است!

۶

دگر ز سادہ دلیہائے یار نتواں گفت
نشستہ بر سرِ بالینِ من ز درماں گفت!

زباں اگرچہ دلیر است و مدّعا شیریں
سخن ز عشق چہ گویم جز ایں کہ نتواں گفت

خوشا کسے کہ فرو رفت در ضمیرِ وجود
سخن مثالِ گہر بر کشید و آساں گفت

خرابِ لذّتِ آنم کہ چوں شناخت مرا
عتابِ زیرِ لبی کرد و جانانہ دیراں گفت

غمیں مشو کہ جہاں را ز خود بروں ندہد
کہ آنچہ گل نتوانست مرغِ نالاں گفت

پیامِ شوق کہ من بے حجاب می گویم
بہ لالہ قطرۂ شبنم رسید و پنہاں گفت

اگر سخن ہمہ شوریدہ گفتہ ام چہ عجب
کہ ہر کہ گفت ز گیسوئے او پریشاں گفت

~~~~~~~~~~~~

۷

خرد از ذوقِ نظر گرمِ تماشا بوداست
ایں کہ جویندہ و یابندۂ ہر موجود است

جلوۂ پاک طلب از مہ و خورشید گذر
زانکہ ہر جلوہ دریں دَیر نگہ آلوداست
~~~~~~~~~~~~

۸

غلامِ زنده دلانم که عاشقِ سره اند
نه خانقاه نشیناں که دل بکس ندهند

بآں دلے که برنگ آشنا و بیرنگ است
عیارِ مسجد و میخانه و صنم کده اند

نگاه از مه و پرویں بلند تر دارند
که آشیاں بگریبانِ کهکشاں نه نهند

بروں ز انجمنے درمیانِ انجمنے
بخلوت اند ولے آنچناں که باهمه اند

بچشمِ کم منگر عاشقانِ صادق را
کہ این شکستہ بہایان متاعِ قافلہ اند!

بہ بندگان خطِ آزادگی رقم کردند
چنانکہ شیخ و برہمن شبانِ بے رمہ اند

پیالہ گیر کہ مے را حلال می گویند
حدیث اگرچہ غریب است راویان ثقہ اند

۹

لالۂ این چمن آلودۂ رنگ است ہنوز

سپر از دست میانداز کہ جنگ است ہنوز

فتنۂ را کہ دو صد فتنہ بآغوشش بود

دخترے ہست کہ در مہدِ فرنگ است ہنوز

اے کہ آسودہ نشینی لبِ ساحل برخیز

کہ ترا کار بگرداب و نہنگ است ہنوز

از سرِ تیشه گذشتن ز خردمندی نیست

اے بسا لعل کہ اندر دلِ سنگ است ہنوز

باش! تا پردہ کشایم ز مقامِ دگرے!

چہ دہم شرحِ نواہا کہ بچنگ است ہنوز!

نقش پرداز جہاں چوں بجنونم نگریست

گفت ویرانہ بسودائے تو تنگ است ہنوز!

۱۰

تکیہ بر حجّت و اعجازِ بیاں نیز کنند
کارِ حق گاہ بشمشیر و سناں نیز کنند
گاہ باشد کہ تہِ خرقہ زرہ می پوشند
عاشقاں بندۂ حال اند و چناں نیز کنند
چوں جہاں کہنہ شود پاک بسوزند او را
وزہماں آب و گِل ایجادِ جہاں نیز کنند
ہمہ سرمایۂ خود را بنگاہے بدہند
ایں چہ قومے است کہ سودا بزیاں نیز کنند

آنچہ از موجِ ہوا با پرِ کاہے کردند
عجبے نیست کہ با کوہِ گراں نیز کنند

عشق مانندِ متاعے است ببازارِ حیات
گاہ ارزاں بفروشند و گراں نیز کنند!

تا تو بیدار شوی نالہ کشیدم ورنہ
عشق کارے ست کہ بے آہ و فغاں نیز کنند!

~~~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~~~

۱۱

چو موج مستِ خودی باش و سر بطوفاں کش

ترا کہ گفت کہ بنشین و پا بداماں کش؟

بقصدِ صیدِ پلنگ از چمن سرا برخیز

بکوہ رخت کشا خیمہ در بیاباں کش

بہ مہر و ماہ کمندِ گلو فشار انداز

ستارہ را ز فلک گیر و در گریباں کش

گرفتم ایں کہ شرابِ خودی بسے تلخ است

بدردِ خویش نگر زہرِ ما بدرماں کش

۱۲

خضرِ وقت از خلوتِ دشتِ حجاز آید بروں

کارواں زیں وادیٔ دور و دراز آید بروں

من بسیمائے غلاماں فرِ سلطاں دیدہ ام

شعلۂ محمود از خاکِ ایاز آید بروں!

عمرہا در کعبہ و بتخانہ می نالد حیات

تا ز بزمِ عشق یک دانائے راز آید بروں!

طرحِ نو می افگند اندر ضمیرِ کائنات

نالہ ہا کز سینۂ اہلِ نیاز آید بروں!

چنگ را گیرید از دستم کہ کار از دست رفت

نغمہ ام خوں گشت و از رگہائے ساز آید بروں!

۱۳

زسلطاں کنم آرزوئے نگاہے!
مسلمانم از گِل نہ سازم الٰہے
دلِ بے نیازے کہ در سینہ دارم
گدا را دہد شیوۂ پادشاہے
زگردوں فتد آنچہ بر لالۂ من
فروریزم او را بہ برگِ گیاہے
چو پرویں فرو ناید اندیشۂ من
بدریوزۂ پرتوِ مہر و ماہے

اگر آفتابے سوئے من خرامد
بشوخی بگردانم او را ز راہے
بآں آب و تابے کہ فطرت بہ بخشد
درخشم چو برقے بابرِ سیاہے
رہ و رسم فرمانروایاں شناسم
خراں بر سرِ بام و یوسف بچاہے!

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

۱۴

با نشّهٔ درویشی در ساز و دمادم زن

چون پخته شوی خود را بر سلطنتِ جم زن

گفتند جهانِ ما آیا بتو می سازد؟

گفتم که نمی سازد! گفتند که برهم زن!

در میکده ها دیدم شائسته حریفی نیست

با رستمِ دستان زن با مغبچه ها کم زن

اے لالۂ صحرائی تنها نتوانی سوخت

این داغِ جگر تابے بر سینۂ آدم زن

تو سوزِ درونِ او، تو گرمیِ خونِ او
باور نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہگذارے نہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پُرخونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بر دارو بخاتم زن!

~~~~~~~~
~~~~~~~~

۱۳

هوس هنوز تماشا گرِ جهانداری است
دگر چه فتنه پسِ پرده هائے زنگاری است؟
زمان زمان شکند آنچه می تراشد عقل
بیا که عشق مسلمان و عقل زنّاری است!
امیرِ قافلۂ سخت کوش و پیہم کوش
که در قبیلۂ ما حیدری ز کرّاری است
تو چشم بستی و گفتی که این جہان خواب است
کشائے چشم که این خوابِ بیداری است

بخلوت انجمنے آفریں کہ فطرتِ عشق
یکی شناس و تماشا پسندِ بسیاری است

تپید یک دم و کردند زیبِ فتراکش
خوشا نصیب غزالے کہ زخمِ او کاری است

بباغ و راغ گہرہائے نغمہ می پاشم
گراں متاع و چہ ارزاں زکندِ بازاری است!

۱۶

فرشتہ گرچہ بروں از طلسمِ افلاک است
نگاہِ او بتماشائے ایں کفِ خاک است
گماں مبر کہ بیک شیوہ عشق می بازند
قبا بدوشِ گل و لالہ بے جنوں چاک است
حدیثِ شوق ادا می تواں بخلوتِ دوست
بنالۂ کہ ز آلائشِ نفس پاک است!

توان گرفت ز چشمِ ستارہ مردم را

خرد بدستِ تو شاہینِ تند و چالاک است

کشائے چہرہ کہ آنکس کہ لن ترانی گفت

ہنوز منتظرِ جلوۂ کفِ خاک است

دریں چمن کہ سرودے است این نوا ز کجاست؟

کہ غنچہ سر بگریبان و گُل عرقناک است

۱۷

عرب کہ باز دہد محفلِ شبانہ کجاست؟
عجم کہ زندہ کند رودِ عاشقانہ کجاست؟

بزیرِ خرقۂ پیراں سبوچہ ہا خالی است
فغاں کہ کس نشناسد مئے جوانہ کجاست

دریں چمن کدہ ہر کس نشیمنے سازد
کسے کہ سازد و و اسوزد آشیانہ کجاست؟

ہزار قافلہ بیگانہ وار دید و گذشت
دلے کہ دید باندازِ محرمانہ کجاست؟

چو موج خیز و بہ یم جاودانہ می آویز
کرانہ می طلبی بے خبر کرانہ کجاست!

بیا کہ در رگِ تاکِ تو خونِ تازہ دوید
دگر مگوے کہ آں بادۂ مغانہ کجاست

بیک نورد فرو پیچ روزگاراں را
ز دیر و زود گذشتی دگر زمانہ کجاست!

~~~~~~~~
~~~~~~~~

۱۸

مانندِ صبا خیز و وزیدن دگر آموز دامانِ گل و لاله کشیدن دگر آموز
اندر دلکِ غنچه خزیدن دگر آموز!

موئینه به بر کردی و بی ذوق تپیدی آن گونه تپیدی که بجائی نرسیدی
در انجمنِ شوق تپیدن دگر آموز!

کافر! دلِ آواره دگر باره باو بند بر خویش گشا دیده و از غیر فرو بند
دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز!

دم چیست؟ پیام است شنیدی نشنیدی! در خاکِ تو یک جلوهٔ عام است ندیدی!
دیدن دگر آموز! شنیدن دگر آموز!

ما چشمِ عقاب و دلِ شهباز نداریم چون مرغِ سرا لذّتِ پرواز نداریم
ای مرغِ سرا! خیز و پریدن دگر آموز!

تختِ جم و دارا سرِ راہے نفروشند　　این کوہِ گران است بکاہے نفروشند

با خونِ دلِ خویش خریدن دگر آموز!

نالیدی و تقدیر ہمان است کہ بود است　　آن حلقۂ زنجیر ہمان است کہ بود است

نومید مشو! نالہ کشیدن دگر آموز!

وا سوختۂ؟ یک شرر از داغِ جگر گیر!　　یک چند بخود پیچ و نیستان ہمہ در گیر!

چون شعلہ بخاشاک دویدن دگر آموز!

۱۹

اے غنچۂ خوابیدہ چو نرگس نگراں خیز   کاشانۂ ما رفت بتاراجِ غماں خیز
از نالۂ مرغِ چمن، از بانگِ اذاں خیز   از گرمیٔ ہنگامۂ آتش نفساں خیز!
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

خورشید کہ پیرایہ بسیمائے سحر بست   آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافلہ ہا رختِ سفر بست   اے چشمِ جہاں بیں بہ تماشائے جہاں خیز
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

خاور ہمہ مانندِ غبارِ سرِ راہے است
یک نالۂ خاموش و اثر باختہ آہے است

ہر ذرّۂ ایں خاک گرہ خوردہ نگاہے است
از ہند و سمرقند و عراق و ہمداں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

دریائے تو دریاست کہ آسودہ چو صحراست
دریائے تو دریاست کہ افزوں نشد و کاست

بیگانۂ آشوب و نہنگ است چہ دریاست!
از سینۂ چاکش صفتِ موجِ رواں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

ایں نکتہ کشائندۂ اسرارِ نہاں است
ملک است تنِ خاکی و دیں روحِ رواں است

تن زندہ و جاں زندہ ز ربطِ تن و جان است
با خرقہ و سجّادہ و شمشیر و سناں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی! دارائے جہاں را تو یساری تو یمینی

اے بندۂ خاکی تو زمانی تو زمینی صہبائے یقیں در کش و از دیرِ گماں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

فریاد ز افرنگ و دلآویزیٔ افرنگ فریاد ز شیرینی و پرویزیٔ افرنگ

عالم ہمہ ویرانہ ز چنگیزیٔ افرنگ معمارِ حرم! باز بہ تعمیرِ جہاں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

۲۰

جہانِ ما ہمہ خاک است و پے سپر گردد
ندانم این کہ نفسہائے رفتہ بر گردد

شبے کہ گورِ غریباں نشیمن است او را
مہ و ستارہ ندارد چساں سحر گردد؟

دلے کہ تاب و تبِ لایزال می طلبد
کرا خبر کہ شود برق یا شرر گردد

نگاہِ شوق و خیالِ بلند و ذوقِ وجود
مترس ازیں کہ ہمہ خاکِ رہگذر گردد

چناں بزی کہ اگر مرگِ ماست مرگِ دوام
خدا ز کردۂ خود شرمسار تر گردد!

۲۱

بازبر رفته و آئنده نظر باید کرد
هله برخیز! که اندیشۂ دگر باید کرد
عشق بر ناقۂ ایّام کشد محمل خویش
عاشقی؟ راحله از شام و سحر باید کرد
پیر ما گفت جہاں بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوش او قطع نظر باید کرد
تو اگر ترکِ جہاں کردہ سرِ اُو داری
پس نخستیں ز سرِ خویش گذر باید کرد
گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت این بتکدہ را زیر و زبر باید کرد

۲۲

خیالِ من بہ تماشائے آسماں بوداست
بدوشِ ماہ و بآغوشِ کہکشاں بوداست

گماں مبر کہ ہمیں خاکداں نشیمنِ ما است
کہ ہر ستارہ جہان است یا جہاں بوداست!

بچشمِ مورِ فرومایہ آشکار آید
ہزار نکتہ کہ از چشمِ ما نہاں بوداست

زمیں بہ پشتِ خود الوند و بیستوں دارد
غبارِ ماست کہ بر دوشِ او گراں بوداست!

ز داغِ لالۂ خونیں پیالہ می بینم
کہ ایں گسستہ نفس صاحبِ فغاں بوداست!

۲۳

از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاہ نیست
پیشِ محفل جز بم و زیر و مقام و راہ نیست

در نہادم عشق با فکرِ بلند آمیختند
ناتمامِ جاودانم کارِ من چوں ماہ نیست

لب فرو بند از فغاں در ساز با دردِ فراق
عشق تا آہے کشد از جذبِ خویش آگاہ نیست

شعلۂ می باش و خاشاکے کہ پیش آید بسوز!
خاکیاں را در حریمِ زندگانی راہ نیست

جُرّہ شاہینی بمرغانِ سرا صحبت مگیر
خیزد بال و پرِ کشا پروازِ تو کوتاہ نیست

کرمِ شب تاب است شاعر در شبستانِ وجود
در پر و بالش فروغے گاہ ہست و گاہ نیست

در غزل اقبال احوالِ خودی را فاش گفت
زانکہ این نو کافر از آئینِ دَیر آگاہ نیست

۲۴

شرابِ میکدۂ من نہ یادگارِ جم است
فشردۂ جگرِ من بشیشۂ عجم است
چو موج می تپد آدم بجستجوئے وجود
ہنوز تا بہ کمر در میانۂ عدم است
بیا کہ مثلِ خلیل ایں طلسم در شکنیم
کہ جز تو ہر چہ دریں دیر دیدہ ام صنم است
اگر بسینۂ ایں کائنات در نروی
نگاہ را بہ تماشا گذاشتن ستم است

غلط خرامیِ ما نیز لذتے دارد
خوشم کہ منزلِ ما دور و راہ خم بخم است

تغافلے کہ مرا رخصتِ تماشا داد
تغافل است و بہ از التفاتِ دمبدم است

مرا اگرچہ بہ بتخانہ پرورش دادند
چکید از لبِ من آنچہ در دلِ حرم است!

۲۵

لالۂ صحرایم از طرفِ خیابانم برید
در ہوائے دشت و کہسار و بیابانم برید
روبہی آموختم از خویش دور افتادہ ام
چارہ پردازاں! بآغوشِ نیستانم برید
درمیانِ سینہ حرفے داشتم گم کردہ ام
گرچہ پیرم پیشِ ملّائے دبستانم برید

سازِ خاموشم نوائے دیگرے دارم ہنوز
آنکہ با زم پردہ گرداند بپیشِ آنم برید

در شبِ من آفتاب آیں کہن داغے بس است
ایں چراغِ زیرِ فانوس از شبستانم برید

من کہ رمزِ شہریاری با غلاماں گفتہ ام
بندۂ تقصیر وارم پیشِ سلطانم برید

~~~~~~~~
~~~~~~~~

۲۶

سخنِ تازه زدم کس به سخن وا نرسید
جلوه خوں گشت و نگاہے بہ تماشا نرسید
سنگ می باش و دریں کارگہِ شیشہ گذر
وائے سنگے کہ صنم گشت و بہ مینا نرسید!
کہنہ را در شکن و باز بہ تعمیر خرام
ہر کہ در ورطۂ "لا" ماند بہ "الّا" نرسید

اے خوش آں جوئے تنک مایہ کہ از ذوقِ خودی
در دلِ خاک فرو رفت و بدریا نرسید

از کلیمے سبق آموز کہ دانائے فرنگ
جگرِ بحر شگافید و بہ سینا نرسید

عشق انداز تپیدن ز دلِ ما آموخت
شررِ ماست کہ بر جست و بہ پروانہ رسید!

۲۷

عاشق آن نیست کہ لب گرمِ فغانے دارد
عاشق آن است کہ بر کف دو جہانے دارد

عاشق آن است کہ تعمیر کند عالمِ خویش
در نسازد بہ جہانے کہ کرانے دارد

دلِ بیدار ندادند بہ دانائے فرنگ
این قدر ہست کہ چشمِ نگرانے دارد

عشق ناپید و خرد می گزدش صورتِ مار
گرچہ در کاسۂ زر لعلِ روانے دارد

دُردِ من گیر کہ در میکدہ ہا پیدا نیست
پیر مردے کہ مۓ تند و جوانے دارد!

۲۸

درین چمن دلِ مرغاں زماں زماں دگراست
بشاخِ گل دگراست و بآشیاں دگراست
بخود نگر! گلہ ہائے جہاں چہ می گوئی
اگر نگاہِ تو دیگر شود جہاں دگراست!
بہ ہر زمانہ اگر چشمِ تو نکو نگرد
طریقِ میکدہ و شیوۂ مغاں دگراست
بہ میرِ قافلہ از من دعا رسان و بگوے
اگرچہ راہ ہماں است کارواں دگراست!

۲۹

ما از خدائے گم شدہ ایم او بجستجوست
چوں ما نیاز مند و گرفتارِ آرزوست
گاہے بہ برگِ لالہ نویسد پیامِ خویش
گاہے درونِ سینۂ مرغاں بہ ہاؤ ہوست
در نرگس آرمید کہ بیند جمالِ ما
چنداں کرشمہ داں کہ نگاہش بہ گفتگوست!
آہے سحر گہے کہ زند در فراقِ ما
بیرون و اندروں زبر و زیر و چار سوست!

ہنگامہ بست از پئے دیدارِ خاکئے
نظارہ را بہانہ تماشائے رنگ و بوست

پنہاں بہ ذرّہ ذرّہ و نا آشنا ہنوز
پیدا چو ماہتاب و بآغوشِ کاخ و کوست

در خاکدانِ ما گہرِ زندگی گم است
ایں گوہرے کہ گم شدہ مائیم یا کہ اوست؟

۳۰

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب
از جفائے دہ خدایاں کشتِ دہقاناں خراب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

شیخِ شہر از رشتۂ تسبیح صد مومن بدام
کافرانِ سادہ دل را برہمن زنّار تاب
انقلاب!
انقلاب! اے انقلاب!

میر و سلطاں نرد باز و کعبتینِ شاں دغل
جانِ محکوماں ز تن بردند و محکوماں بخواب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزندِ او در مدرسہ
آں بہ پیری کودکے ایں پیر در عہدِ شباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلماناں فغاں از فتنہ ہائے علم و فن
اہرمن اندر جہاں ارزاں و یزداں دیریاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شوخیٔ باطل نگر! اندر کمینِ حق نشست
شپّر از کوری شبیخونے زند بر آفتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

در کلیسا ابنِ مریم را بدار آویختند!
مصطفےٰ از کعبہ ہجرت کردہ با اُمّ الکتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

من درونِ شیشہ ہائے عصرِ حاضر دیدہ ام
آنچناں زہرے کہ از وے مارہا در پیچ و تاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

باضعیفاں گاہ نیروئے پلنگاں می دہند
شعلۂ شاید بروں آید ز فانوسِ حباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

۱۳۱

گرچہ می دانم کہ روزے بے نقاب آید بروں
تا نہ پنداری کہ جاں از پیچ و تاب آید بروں!

ضربتے باید کہ جانِ خفتہ برخیزد ز خاک
نالہ کے بے زخمہ از تارِ رباب آید بروں

تاکِ خویش از گریہ ہائے نیم شب سیراب دار
کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید بروں

ذرۂ بے مایۂ ترسم کہ ناپیدا شوی
پختہ تر کن خویش را تا آفتاب آید بروں

درگذر از خاک و خود را پیکرِ خاکی مگیر
چاک اگر در سینہ ریزی ماہتاب آید بروں!

گر بروئے تو حریمِ خویش را در بستہ اند
سر بسنگِ آستاں زن لعلِ ناب آید بروں!

۳۲

کشادہ رُو ز خوش و ناخوشِ زمانہ گذر
زگلشن و قفس و دام و آشیانہ گذر
گرفتم این کہ غریبی و رہ شناس نۂ
بکوئے دوست باندازِ محرمانہ گذر
بہر نفس کہ برآری جہاں دگرگوں کن
دریں رباطِ کہن صورتِ زمانہ گذر
اگر عنانِ تو جبریل و حور می گیرند
کرشمہ بہ دلِ شاں ریز و دلبرانہ گذر

۳۴

زندگی در صدفِ خویش گہر ساختن است

در دلِ شعلہ فرو رفتن و نگداختن است

عشق ازیں گنبدِ در بستہ بروں تاختن است

شیشۂ ماہ زطاقِ فلک انداختن است

سلطنت نقدِ دل و دیں زکف انداختن است

بہ یکے داد جہاں بردن و جاں باختن است

حکمت و فلسفہ را ہمتِ مردے باید

تیغِ اندیشہ بروئے دو جہاں آختن است

مذہبِ زندہ دلاں خوابِ پریشانے نیست

از ہمیں خاک جہانِ دگرے ساختن است!

۳۴

برون زین گنبدِ در بستہ پیدا کردہ ام راہے
کہ از اندیشہ برتر می پرد آہِ سحرگاہے

تو اے شاہین نشیمن در چمن کردی ازاں ترسم
ہوائے او ببالِ تو دہد پروازِ کوتاہے!

غبارے گشتۂ؟ آسودہ نتواں زیستن اینجا
بہ بادِ صبحدم در پیچ و منشیں بر سرِ راہے

زجوئے کہکشاں بگذر، زنیلِ آسماں بگذر
زمنزل دل بمیرد گرچہ باشد منزلِ ماہے

اگر زاں برقِ بے پروا درونِ او تہی گردد

بچشمم کوہِ سینا می نیرزد با پرِ کاہے

چساں آدابِ محفل را نگہ دارند و می سوزند

مپرس از ما شہیدانِ نگاہِ بر سرِ راہے!

پس از من شعرِ من خوانند و دریابند و میگویند

جہانے را دگرگوں کرد یک مردِ خود آگاہے!

۳۵

گنهگارِ غیورم مزد بے خدمت نمی گیرم
ازاں داغم کہ بر تقدیرِ او بستند تقصیرم
زفیضِ عشق و مستی بردہ ام اندیشہ را آنجا
کہ از دنبالہ چشمِ مہرِ عالمتاب می گیرم
من از صبحِ نخستیں نقشبندِ موج و گردابم
چو بحر آسودہ می گردد ز طوفاں چارہ برگیرم
جہاں را پیش ازیں صد بار آتش زیرِ پا کردم
سکون و عافیت را پاک می سوزد بم و زیرم

ازاں پیشِ بتاں رقصیدم و زنّار بربستم
کہ شیخِ شہر مردِ باخدا گردد ز تکفیرم!

زمانے رم کنند از من زمانے با من آمیزند
دریں صحرا نمی دانند صیادم کہ نخچیرم

دلِ بے سوز کم گیرد نصیب از صحبتِ مردے
مسِ تابیدۂ آور کہ گیرد در تو اکسیرم

۳۶

جہاں کور است و از آئینۂ دل غافل افتاد است
ولے چشمے کہ بینا شد نگاہش بر دل افتاد است

شبِ تاریک و راہِ پیچ پیچ و بے یقیں راہی
دلیلِ کارواں را مشکل اندر مشکل افتاد است!

رقیبِ خام سودا مست و عاشق مست و قاصد مست!
کہ حرفِ دلبراں دارائے چندیں محمل افتاد است

یقینِ مومنے دارد گمانِ کافرے دارد
چہ تدبیر اے مسلماناں کہ کارم با دل افتاد است

گہے باشد کہ کارِ ناخدائی می کند طوفاں

کہ از طغیانِ موجے کشتیم بر ساحل افتادست

نمی دانم کہ داد ایں چشمِ بینا موجِ دریا را

گہر در سینۂ دریا خزف بر ساحل افتادست

نصیبے نیست از سوزِ درونم مرغ و بومم را

زدم اسیر را بتاکِ صحرا جاہل افتادست

اگر در دل نہالے تازہ داری بروں آور

کہ آخر رنگ از جراحت ہائے پنہاں بسمل افتادست!

۳۷

نیابی در جہاں یارے کہ داند دلنوازی را
بخود گم شو نگہ دار آبروئے عشق بازی را

من از کار آفریں داغم کہ با ایں ذوقِ پیدائی
زما پوشیدہ دارد شیوہ ہائے کارسازی را

کسے ایں معنیٔ نازک نداند جز ایاز اینجا
کہ مہرِ غزنوی افزوں کند دردِ ایازی را

من آں علم و فراست با پرِ کاہے نمی گیرم
کہ از تیغ و سپر بیگانہ سازد مردِ غازی را!

بہر نرخے کہ ایں کالا بگیری سود مند افتد
بزورِ بازوئے حیدرؓ بدہ ادراکِ رازی را

اگر یک قطرہ خوں داری اگر مشتِ پرے داری
بیا من با تو آموزم طریقِ شاہبازی را

اگر ایں کار را کارِ نفس دانی چہ نادانی!
دمِ شمشیر اندر سینہ باید نے نوازی را! ۱۰

۳۸

علمے کہ تو آموزی مشتاقِ نگاہے نیست
واماندۂ راہے ہست آوارۂ راہے نیست

آدم کہ ضمیرِ او نقشِ دو جہاں ریزد
با لذّتِ آہے ہست بے لذّتِ آہے نیست!

ہر چند کہ عشقِ او آوارۂ راہے کرد
داغے کہ جگر سوزد در سینۂ ما ہے نیست

من چشم نہ بردارم از روئے نگارینش
آں مستِ تغافل را توفیقِ نگاہے نیست!

اقبال قبا پوشد در کارِ جہاں کوشد
دریاب کہ درویشی با دلق و کلاہے نیست!

۳۹

چو خورشیدِ سحر پیدا نگاہے می تواں کردن
ہمیں خاکِ سیہ را جلوہ گاہے می تواں کردن

نگاہِ خویش را از نوکِ سوزن تیز تر گرداں
چو جوہر در دلِ آئینہ راہے می تواں کردن

دریں گلشن کہ بر مرغِ چمن راہِ فغاں تنگ است
باندازِ کشودِ غنچہ آہے می تواں کردن

نہ ایں عالم حجابِ او را نہ آں عالم نقابِ او را
اگر تابِ نظر داری نگاہے می تواں کردن

"تو در زیرِ درختاں ہمچو طفلاں آشیاں بینی"
بہ پروازآ کہ صیدِ مہر و ماہے می تواں کردن

۴۰

کشیدی بادہ ہا در صحبتِ بیگانہ پے در پے!

بنورِ دیگراں افروختی پیمانہ پے در پے!

ز دستِ ساقیِ خاور دو جامِ ارغواں درکش

کہ از خاکِ تو خیزد نالۂ مستانہ پے در پے

دلے کو از تب و تابِ تمنّا آشنا گردد

زند بر شعلہ خود را صورتِ پروانہ پے در پے

ز اشکِ صبحگاہی زندگی را برگ و ساز آور

شود کشتِ تو ویراں تا نہ ریزی دانہ پے در پے

بگرداں جام و از ہنگامۂ افرنگ کمتر گوے

ہزاراں کارواں بگذشت ازیں ویرانہ پے در پے!

۹۱

عشق اندر جستجو افتاد و آدم حاصل است
جلوۂ او آشکار از پردۂ آب و گل است
آفتاب و ماہ و انجم می تواں دادن ز دست
در بہائے آں کفِ خاکے کہ دارائے دل است

۴۲

بیا کہ خاوریان نقشِ تازہ بستند
دگر مرو بطوافِ بتے کہ بشکستند
چہ جلوہ ایست کہ دلہا بلذّتِ نگہے
ز خاکِ راہ مثالِ شرارہ برجستند!
کجاست منزلِ تو زنیانِ شہر آشوب
کہ سینہ ہائے خود از تیزیِ نفس خستند
تو ہم بذوقِ خودی رس کہ صاحبانِ طریق
بریدہ از ہمہ عالم بخویش پیوستند

بچشمِ مردہ دلاں کائنات زندانے ہست
دو جام بادہ کشیدند و از جہاں رستند

غلامِ ہمتِ بیدارِ آں سوارانم
ستارہ را بسناں سفتہ و گرہ بستند

فرشتہ را دگر آں فرصتِ سجود کجاست
کہ نوریاں بتماشائے خاکیاں مستند!

۴۳

عشق را نازم کہ بودش را غمِ نابودنے
کفر او زنّار دارِ حاضر و موجودنے
عشق اگر فرماں دہد از جانِ شیریں ہم گذر
عشق محبوب است و مقصود است و جاں مقصود نے!
کافری را پختہ تر سازد شکستِ سومنات
گرمیٔ بتخانہ بے ہنگامۂ محمود نے
مسجد و میخانہ و دیر و کلیسا و کنشت
صد فسوں از بہرِ دل بستند و دل خوشنود نے!

نغمہ پردازی ز جوئے کوہسار آموختم

در گلستاں بودہ ام یک نالہ درد آلودنے

پیشِ من آئی؟ دمِ سردے دلِ گرمے بیار

جنبشے اندر تست اندر نغمۂ اُودنے

عیبِ من کم جوئے و از جامم عیارِ خویش گیر

لذتِ تلخابِ من سبے جانِ غم فرسودنے

~~~~~~~~
~~~~~~~~

۴۴

بر دلِ بے تابِ من ساقی مَے نابے زند
کیمیا ساز است و اکسیرے بہ سیمابے زند

من ندانم نور یا نار است اندر سینہ ام
ایں قدر دانم بیاضِ او بہ مہتابے زند

بر دلِ من فطرتِ خاموشش می آرد ہجوم
ساز از ذوقِ نوا خود را بمضرابے زند

غم مخور ناداں کہ گردوں در بیابانِ کم آب
چشمہ ہا دارد کہ شبخونے بہ سیلابے زند!

اے کہ نوشم خوردۂ از تیزئ نیشم مرنج
نیش ہم باید کہ آدم را رگِ خوابے زند

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

۴۵

فروغِ خاکیاں از نوریاں افزوں شود روزے!
زمیں از کوکبِ تقدیرِ ما گردوں شود روزے!
خیالِ ما کہ او را پرورش دادند طوفانہا
ز گردابِ سپہرِ نیلگوں بیروں شود روزے
یکے در معنیٔ آدم نگر! از من چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزوں شود روزے
چناں موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزداں را دل از تاثیرِ او پرخوں شود روزے

۴۶

ز رسم و راهِ شریعت نکرده ام تحقیق
جز اینکه منکرِ عشق است کافر و زندیق!

مقامِ آدمِ خاکی نهاد دریابند
مسافرانِ حرم را خدا دهد توفیق

من از طریق نه پرسم، رفیق می جویم
که گفته اند نخستیں رفیق و باز طریق

کند تلافیِ ذوق آن چناں حکیمِ فرنگ
فروغِ باده فزوں تر کند بجامِ عقیق

هزار بار نکوتر متاعِ بے بصری
ز دانشے کہ دل او را نمی کند تصدیق

بہ پیچ و تابِ خرد گرچہ لذتِ دگر است
یقینِ سادہ دلاں بہ ز نکتہ ہائے دقیق

کلام و فلسفہ از لوحِ دل فرو شستم
ضمیرِ خویش کشادم بہ نشترِ تحقیق

ز آستانۂ سلطاں کنارہ می گیرم
نہ کافرم کہ پرستم خدائے بے توفیق!

۴۷

از همه کس کناره گیر صحبتِ آشنا طلب
هم ز خدا خودی طلب هم ز خودی خدا طلب

از خلشِ کرشمهٔ کار نمی شود تمام
عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب

عشق بسر کشیدن است شیشهٔ کائنات را
جامِ جهان نما مجو دستِ جهان کشا طلب

راه روان برهنه پا راه تمام خار زار
تا به مقامِ خود رسی راحله از رضا طلب!

چوں بہ کمال می رسد فقر دلیلِ خسروی است
مسندِ کیقباد را در تہِ بوریا طلب

پیش نگر کہ زندگی راہ بعالمے برد
از سرِ آنچہ بود و رفت در گذر، انتہا طلب

ضربتِ روزگار اگر نالہ چو نَے دہد ترا
بادۂ من ز کف بنہ، چارہ ز مومیا طلب

۴۸

بینی جہاں را خود را نہ بینی — تا چند نادان غافل نشینی؟
نورِ قدیمی شب را برافروز — دستِ کلیمی در آستینی!
بیروں قدم نہ از دورِ آفاق — تو پیش ازینی تو بیش ازینی!
از مرگ ترسی اے زندہ جاوید؟ — مرگ است صیدے تو در کمینی
جانے کہ بخشند دیگر نگیرند — آدم بمیرد از بے یقینی

صورت گری را از من بیاموز
شاید کہ خود را باز آفرینی!

۴۹

من ہیچ نمی ترسم از حادثۂ شب ہا
شبہا کہ سحر گردد از گردشِ کوکب ہا!

نشناخت مقامِ خویش، افتاد بدامِ خویش!
عشقے کہ نمودے خواست از شورشِ یارب ہا!

آہے کہ ز دل خیزد از بہرِ جگر سوزی است
در سینہ شکن اورا آلودہ مکن لب ہا

در میکدہ باقی نیست از ساقیٔ فطرت خواہ
آں مے کہ نمی گنجد در شیشۂ مشرب ہا

آسودہ نمی گردد آں دل کہ گسست از دوست
با قرأتِ مسجد ہا با دانشِ مکتب ہا!

۵۰

تو کیستی؟ ز کجائی؟ کہ آسمانِ کبود

ہزار چشم براہِ تو از ستارہ کشود!

چہ گویمت کہ چہ بودی چہ کردۂ چہ شدی

کہ خوں کند جگرم را ایازئ محمود!

تو آں نۂ کہ مصلّٰی ز کہکشاں میکرد

شرابِ صوفی و شاعر ترا ز خویش ربود

فرنگ اگرچہ ز افکارِ تو گرہ بکشاد

بجرعۂ دگرے نشۂ ترا افزود

سخن ز نامہ و میزاں دراز تر گفتی

بحیرتم کہ نہ بینی قیامتِ موجود

خوشا کسے کہ حرم را درونِ سینہ شناخت

دمے تپید و گذشت از مقامِ گفت و شنود

ازاں بمکتب و میخانہ اعتبارم نیست

کہ سجدۂ نبرم بر درِ جبیں فرسود!

۵۱

دیارِ شوق کہ درد آشناست خاک آنجا
بذرّہ ذرّہ تواں دید جانِ پاک آنجا

مئے مغانہ ز مغ زادگاں نمی گیرند
نگاہ می شکند شیشہ ہائے تاک آنجا!

بہ ضبطِ جوشِ جنوں کوش در مقامِ نیاز
بہوش باش و مرو با قبائے چاک آنجا!

۵۲

مئے دیرینہ و معشوقِ جواں چیزے نیست

پیشِ صاحب نظراں حور و جناں چیزے نیست

ہر چہ از محکم و پائندہ شناسی، گذرد

کوہ و صحرا و بر و بحر و کراں چیزے نیست

دانشِ مغربیاں، فلسفۂ مشرقیاں

ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتاں چیزے نیست

از خود اندیش و ازیں بادیہ ترساں مگذر

کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نیست

در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من

منزل و قافلہ و ریگِ رواں چیزے نیست!

۵۳

قلندراں کہ بہ تسخیرِ آب و گل کوشند
ز شاہ باج ستانند و خرقہ می پوشند
بجلوت اند و کمندے بہ مہر و ماہ پیچند
بخلوت اند و زمان و مکاں در آغوشند!
بروزِ بزم سراپا چو پرنیان و حریر
بروزِ رزم خود آگاہ و تن فراموشند
نظامِ تازہ بچرخِ دو رنگ می بخشند
ستارہ ہائے کہن را جنازہ بر دوشند!

زمانہ از رُخِ فردا کشود بندِ نقاب
معاشراں ہمہ سرمستِ بادۂ دوشند
بلب رسید مرا آں سخن کہ نتواں گفت
بحیرتم کہ فقیہانِ شہر خاموشند!

۵۴

دو دستہ تیغم و گردوں برہنہ ساخت مرا
فساں کشید و بروئے زمانہ آخت مرا

من آں جہانِ خیالم کہ فطرتِ ازلی
جہانِ بلبل و گل را شکست و ساخت مرا

مئے جواں کہ بہ پیمانۂ تو می ریزم
ز راوقے است کہ جام و سبو گداخت مرا

نفس بہ سینہ گدازم کہ طائرِ حرمم
تواں ز گرمیٔ آوازِ من شناخت مرا

شکستِ کشتیٔ ادراکِ مرشدانِ کہن
خوشا کسے کہ بہ دریا سفینہ ساخت مرا!

۵۵

مثلِ شرر ذرّہ را تن بہ تپیدن دہم
تن بہ تپیدن دہم بال پریدن دہم!

سوزِ نوایم نگر! ریزۂ الماس را
قطرۂ شبنم کنم خوئے چکیدن دہم!

چوں ز مقامِ نمود نغمۂ شیریں زنم
نیم شباں صبح را میلِ دمیدن دہم!

یوسفِ گم گشتہ را باز کشودم نقاب
تا بہ تنک مایگاں ذوقِ خریدن دہم

عشقِ شکیب آزما خاکِ ز خود رفتہ را
چشمِ ترے داد و من لذّتِ دیدن دہم!

۵۶

خودی را مردم آمیزی دلیلِ نارسائی ها
تو اے دردآشنا بیگانہ شو از آشنائی ہا!

بدرگاہِ سلاطیں تا کجا ایں چہرہ سائی ہا
بیاموز از خدائے خویش نازِ کبریائی ہا!

محبت از جوانمردی بجائے می رسد روزے
کہ افتد از نگاہش کاروبارِ دلربائی ہا!

چناں پیشِ حریمِ او کشیدم نغمۂ دردے
کہ دادم محرماں را لذّتِ سوزِ جدائی ہا!

ازاں بر خویش می بالم کہ چشمِ مشتری کور است
متاعِ عشق نا فرسودہ ماند از کم روائی ہا

بیا بر لالہ پا کوبیم و بیبا کانہ مے نوشیم
کہ عاشق را بجل کردند خونِ پارسائی ہا

بروں آ از مسلماناں گریز اندر مسلمانی
مسلماناں روا دارند کافر ماجرائی ہا!

۵۷

چوں چراغِ لاله سوزم در خیابانِ شما
اے جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما!

غوطه ها زد در ضمیرِ زندگی اندیشه ام
تا بدست آورده ام افکارِ پنهانِ شما

مهر و مه دیدم نگاهم برتر از پروین گذشت
ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما!

تا سنانش تیز تر گردد فرو پیچیدمش
شعلهٔ آشفته بود اندر بیابانِ شما

فکرِ رنگینم کند نذرِ تہی دستانِ شرق
پارۂ لعلے کہ دارم از بدخشانِ شما

می رسد مردے کہ زنجیرِ غلاماں بشکند
دیدہ ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما

حلقہ گردِ من زنید اے پیکرانِ آب و گِل
آتشے در سینہ دارم از نیاگانِ شما!

۵۸

دمِ مرا صفتِ بادِ فرودیں کردند
گیاه را ز سرشکم چو یاسمیں کردند
نمودِ لالۂ صحرا نشیں ز خونابم
چنانکه بادۂ لعلے بساتگیں کردند
بلند بال چنانم که بر سپهرِ بریں
هزار بار مرا نوریاں کمیں کردند

فروغِ آدمِ خاکی ز تازه کاری هاست
مہ و ستارہ کنند آنچہ پیش ازیں کردند

چراغِ خویش برافروختم کہ دستِ کلیم
دریں زمانہ نہاں زیرِ آستیں کردند

درآ بسجدہ و یاری ز خسرواں مطلب
کہ روزِ فقر نیاگانِ ما چنیں کردند

٥٩

گذر از آنکہ ندیدست و جز خبر ندہد

سخن دراز کند لذتِ نظر ندہد

شنیدہ ام سخنِ شاعر و فقیہ و حکیم

اگرچہ نخلِ بلند است برگ و بر ندہد!

تجلّیٔ کہ برو پیرِ دیر می نازد!

ہزار شب دہد و تابِ یک سحر ندہد

ہم از خدا گلہ دارم کہ بر زباں نرسد

متاعِ دل بَرد و یوسفے بہ بر ندہد

نہ در حرم نہ بہ بتخانہ یابم آں ساقی

کہ شعلہ شعلہ ببخشد شرر شرر ندہد!

۶۰

درین صحرا گذر افتاده شاید کاروانے را
پس از مدّت شنیدم نغمہ ہائے سار بانے را
اگر یک یوسف از زندانِ فرعونے بروں آید
بشارت می تواں دادن ہمہ تارِ ع کاروانے را!

۶۱

ترا ناداں امیدِ غمگساریہا ز افرنگ است؟
دلِ شاہیں نسوزد بہرِ آں مرغے کہ در چنگ است

پشیماں شو اگر لعلے ز میراثِ پدر خواہی
کجا عیشِ بروں آوردنِ لعلے کہ در سنگ است

سخن از بود و نابودِ جہاں با من چہ می گوئی
من ایں دانم کہ من ہستم ندانم ایں چہ نیرنگ است

دریں میخانہ ہر مینا ز بیمِ محتسب لرزد
مگر یک شیشۂ عاشق کہ از وے لرزہ بر سنگ است

خودی را پرده می گوئی ؟ بگو! من با تو این گویم
مزن این پرده را چاکے کہ دامانِ نگہ تنگ است!

کہن شاخے کہ زیرِ سایۂ او پر برآوردی
چو برگش ریخت از وے آشیاں برداشتن ننگ است

غزل آں گو کہ فطرت سازِ خود را پردہ گرداند
چہ آید زاں غزل خوانے کہ با فطرت ہم آہنگ است

۶۲

بگذر از خاور و افسونیِ افرنگ مشو

که نیرزد بجوی این همه دیرینه و نو

چون پرِ کاه که در رهگذرِ باد افتاد

رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو

زندگی انجمن آرا و نگهدارِ خودست

ای که در قافلهٔ بی همه شو با همه رو

تو فروزندہ تر از مہرِ منیر آمدۂ
آنچناں زی کہ بہر ذرّہ رسانی پرتو!
آں نگینے کہ تو با اہرمناں باختۂ
ہم بجبریلِ امینے نتواں کرد گرو
از تنک جامئ ما میکدہ رسوا گردید
شیشۂ گیر و حکیمانہ بیاشام و برو

~~~~~~
~~~~~~

۶۳

جہانِ رنگ و بو پیدا تو می گوئی کہ راز است ایں
یکے خود را بتارش زن کہ تو مضراب و ساز است ایں

نگاہِ جلوہ بدمست از صفائے جلوہ می لغزد
تو می گوئی حجاب است ایں نقاب است ایں مجاز است ایں!

بیا در کش طنابِ پردہ ہائے نیلگونش را
کہ مثلِ شعلہ عریاں بر نگاہِ پاکباز است ایں

مرا ایں خاکدانِ من ز فردوسِ بریں خوشتر
مقامِ ذوق و شوق است ایں حریمِ سوز و ساز است ایں!

زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم او را
زمانے ہر دو را یابم! چہ راز است ایں! چہ راز است ایں!

۶۴

از داغِ فراقِ او در دل چمنے دارم
اے لالۂ صحرائی با تو سخنے دارم
ایں آہِ جگر سوزے در خلوتِ صحرا بہ
لیکن چہ کنم کارے با انجمنے دارم!

۶۵

بہ نگاہِ آشنائے چو درونِ لالہ دیدم
ہمہ ذوق و شوق دیدم ہمہ آہ و نالہ دیدم
بہ بلند و پستِ عالم تپشِ حیات پیدا
چہ دمن چہ تل چہ صحرا رمِ این غزالہ دیدم!
نہ بہ ماست زندگانی! نہ زماست زندگانی!
ہمہ جاست زندگانی! ز کجاست زندگانی!

۶۶

این ہم جہانے آں ہم جہانے — این بیکرانے آں بیکرانے!

ہر دو خیالے ہر دو گمانے — از شعلۂ من موجِ دخانے!

این یک دو آنے آں یک دو آنے — من جاودانے من جاودانے!

این کم عیارے آں کم عیارے — من پاک جانے نقدِ روانے!

اینجا مقامے آنجا مقامے — اینجا زمانے آنجا زمانے

اینجا چہ کارم آنجا چہ کارم؟ — آہے فغانے آہے فغانے

این رہزنِ من آں رہزنِ من — اینجا زیانے آنجا زیانے

ہر دو فروزم ہر دو بسوزم
این آشیانے آں آشیانے!

۶۷

بہار آمد نگہ می غلطد اندر آتشِ لالہ
ہزاراں نالہ خیزد از دلِ پرکالہ پرکالہ!
فشاں یک جرعہ بر خاکِ چمن از بادۂ لعلے
کہ از بیمِ خزاں بیگانہ روید نرگس و لالہ
جہانِ رنگ و بو دانی؟ ولے دل چیست میدانی؟
مہے کز حلقۂ آفاق سازد گردِ خود ہالہ!

۶۸

صورت گرے کہ پیکرِ روز و شب آفرید
از نقشِ این و آں بہ تماشائے خود رسید
صوفی! بروں ز بنگۂ تاریک پا بنہ
فطرت متاعِ خویش بسوداگری کشید!
صبح و ستارہ و شفق و ماہ و آفتاب
بے پردہ جلوہ ہا بنگاہے تواں خرید!

۶۹

باز این عالم دیرینه جواں می بائست
برگِ کاہش صفتِ کوہِ گراں می بائست

کفِ خاکے کہ نگاہِ ہمہ بیں پیدا کرد
در ضمیرش جگر آلودہ فغاں می بائست

این مہ و مہرِ کہن راہ بجائے نہ برند
انجمِ تازہ بہ تعمیرِ جہاں می بائست

ہر نگارے کہ مرا پیشِ نظر می آید
خوش نگارے است ولے خوشتر ازاں می بائست

گفت یزداں کہ چنین است و دگر ہیچ مگو
گفت آدم کہ چنین است و چناں می بائست!

۷۰

لالۂ ایں گلستاں داغِ تمنّائے نداشت
نرگسِ طنّازِ او چشمِ تماشائے نداشت

خاک را موجِ نفس بود و دلے پیدا نبود
زندگانی کاروانے بود و کالائے نداشت

روزگار از ہائے و ہوئے میکشاں بیگانہ
بادہ در میناش بود و بادہ پیمائے نداشت

برقِ سینا شکوہ سنج از بے زبانی ہائے شوق
ہیچ کس در وادیٔ ایمن تقاضائے نداشت!

عشق از فریادِ ما ہنگامہ ہا تعمیر کرد
ورنہ ایں بزمِ خموشاں ہیچ غوغائے نداشت!

۱۷

ہنگامہ را کہ بست دریں دَیر دیرپاے؟

زنّاریانِ او ہمہ نالندہ ہم چو ناے!

در بنگۂ فقیر و بکاشانۂ امیر

غمہا کہ پشت را بجوانی کند دوتاے

درماں کجا کہ درد بدرماں فزوں شود

دانشِ تمام حیلہ و نیرنگ و سیمیاے

بے زورِ سیل کشتیِ آدم نمی رود

ہر دل ہزار عربدہ دارد بہ ناخداے

از من حکایتِ سفرِ زندگی مپرس
در ساختم بدرد و گزشتم غزلسرائے

آمیختم نفس بہ نسیمِ سحرگہی!
گشتم دریں چمن بہ گلاں نانہادہ پائے

از کاخ دکو جدا و پریشاں بکاخ دکوئے
کردم بچشمِ ماہ تماشائے ایں سرائے!

۷۲

ای لالہ ای چراغِ کہستان و باغ و راغ

در من نگہ کہ می دہم از زندگی سراغ

ما رنگِ شوخ و بوی پریشیدہ نیستیم

ماییم آنچہ می رود اندر دل و دماغ

مستی ز بادہ می رسد و از ایاغ نیست

ہر چند بادہ را نتوان خورد بی ایاغ

داغی بسینہ سوز کہ اندر شبِ وجود

خود را شناختن نتوان جز باین چراغ

ای موجِ شعلہ سینہ بہ بادِ صبا کشای

شبنم مجو کہ می دہد از سوختن فراغ!

۷۳

من بندهٔ آزادم عشق است امامِ من
عشق است امامِ من عقل است غلامِ من

هنگامهٔ این محفل از گردشِ جامِ من
این کوکبِ شامِ من این ماهِ تمامِ من

جاں در عدم آسوده بے ذوقِ تمنا بود
مستانه نواها زد در حلقهٔ دامِ من

اے عالمِ رنگ و بو این صحبتِ ما تا چند
مرگ است دوامِ تو عشق است دوامِ من!

پیدا بضمیرم او پنهاں بضمیرم او
این است مقامِ او دریاب مقامِ من!

۷۴

کم سخن غنچہ کہ در پردۂ دل رازے داشت
در ہجومِ گل و ریحاں غمِ مسازے داشت
محرمے خواست ز مرغِ چمن و بادِ بہار
تکیہ بر صحبتِ آں کرد کہ پروازے داشت!

۷۵

خود را کنم سجودے، دیر و حرم نماندہ
ایں در عرب نماندہ آں در عجم نماندہ
در برگِ لالہ و گل آں رنگ و نم نماندہ
در نالہ ہائے مرغاں آں زیر و بم نماندہ
در کارگاہِ گیتی نقشِ نوی نہ بینم
شاید کہ نقشِ دیگر اندر عدم نماندہ

سیّارہ ہائے گردوں بے ذوقِ انقلابے
شاید کہ روز و شب را توفیقِ رم نماندہ
بے منزل آرمیدند پا از طلب کشیدند
شاید کہ خاکیاں را در سینہ دم نماندہ
یا در بیاضِ امکاں یک برگِ سادہ نیست
یا خامۂ قضا را تابِ رقم نماندہ!

گلشنِ رازِ جدید

بہ سوادِ دیدۂ تو نظر آفریدہ ام من
بہ ضمیرِ تو جہانے دگر آفریدہ ام من
ہمہ خاوراں بخوابے کہ نہاں ز چشمِ انجم
بہ سرودِ زندگانی سحر آفریدہ ام من

زجانِ خاور آں سوزِ کہن رفت　　دمش واماند و جانِ او ز تن رفت

چو تصویرے کہ بے تارِ نفس زیست　　نمی داند کہ ذوقِ زندگی چیست

دلش از مدعا بیگانہ گردید　　نۓ او از نوا بیگانہ گردید

بطرزِ دیگر از مقصود گفتم　　جوابِ نامۂ محمود گفتم

زعہدِ شیخ تا ایں روزگارے ‎ ‎ نزد مردے بجانِ ما شرارے

کفن در بر بخاکے آرمیدیم ‎ ‎ ولے یک فتنۂ محشر ندیدیم

گذشت از پیشِ آں دانائے تبریز ‎ ‎ قیامت ہا کہ رست از کشتِ چنگیز

نگاہم انقلابے دیگرے دید ‎ ‎ طلوعِ آفتابے دیگرے دید

کشودم از رُخِ معنی نقابے ‎ ‎ بدستِ ذرہ دادم آفتابے

نہ پنداری کہ من بے بادہ مستم ‎ ‎ مثالِ شاعراں افسانہ بستم

نہ بینی خیر ازاں مردِ فرو دست ‎ ‎ کہ بر من تہمتِ شعر و سخن بست

بکوے دلبراں کارے ندارم ‎ ‎ دلِ زارے غمِ یارے ندارم

نہ خاکِ من غبارِ رہگذارے ‎ ‎ نہ در خاکم دلِ بے اختیارے

بجبریلِ امیں ہم داستانم ‎ ‎ رقیب و قاصد و درباں ندانم

مرا با فقر سامانِ کلیم است ‎ ‎ فرِ شاہنشہی زیرِ گلیم است

اگر خاکم بصحرائے نہ گنجم ‎ ‎ اگر آبم بدریائے نہ گنجم

دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد یمِ افکارِ من ساحل نه ورزد
نہاں تقدیرہا در پردۂ من قیامت ہا بغل پروردۂ من
دمے در خویشتن خلوت گزیدم جہانے لازوالے آفریدم

"مرا زیں شاعری خود عار ناید
کہ در صد قرن یک عطار ناید"

بجانم رزمِ مرگ و زندگانی است نگاہم بر حیاتِ جاودانی است
زجاں خاکِ ترا بیگانہ دیدم باندامِ تو جانِ خود دمیدم
ازاں نارے کہ دارم داغ داغم شبِ خود را بیفروز از چراغم
بخاکِ من دلے چوں دانہ کشتند بلوحِ من خطِ دیگر نوشتند
مرا ذوقِ خودی چوں انگبیں است چہ گویم واردات من ہمیں است

نخستیں کیفِ اورا آزمودم
دگر بر خاوراں قسمت نمودم

اگر این نامہ را جبریل خواند چوں گرد آں نورِ ناب از خود فشاند
بنالد از مقام و منزلِ خویش بہ یزداں گوید از حالِ دلِ خویش
"تجلّی را چناں عریاں نخواہم نخواہم جز غمِ پنہاں نخواہم
گذشتم از وصالِ جاودانے کہ بینم لذّتِ آہ و فغانے

مرا ناز و نیازِ آدمے دہ!
بجانِ من گدازِ آدمے دہ"

سوال (۱)

نخست از فکرِ خویشم در تحیّر
چہ چیز است آنکہ گویندش تفکّر
کدامیں فکر ما را شرطِ راہ است
چرا گہ طاعت و گاہے گنہ است

جواب

درونِ سینۂ آدم چہ نور است! چہ نور است ایں کہ غیب ا و حضور است!
من او را ثابتِ سیّار دیدم من او را نور دیدم نار دیدم!
گہے نارش ز برہان و دلیل است گہے نورش ز جانِ جبرئیل است

چه نورے جاں فروزے سینه تابے — نیرزد با شعاعش آفتابے

بخاک آلوده و پاک از مکان است — به بندِ روز و شب پاک از زمان است

شمارِ روزگارش از نفس نیست — چنیں جوینده و یابنده کس نیست

گہے وامانده و ساحل مقامش — گہے دریاے بے پایاں بجامش

ہمیں دریا ہمیں چوبِ کلیم است! — که از وے سینهٔ دریا دو نیم است

غزالے مرغزارش آسمانے — خورد آبے ز جوے کہکشانے

زمین و آسماں او را مقامے — میانِ کارواں تنہا خرامے

ز احوالش جہانِ ظلمت و نور! — صداے صور و مرگ و جنّت و حور

ازو ابلیس و آدم را نمودے — ازو ابلیس و آدم را کشودے

نگه از جلوهٔ او ناشکیب است — تجلّی ہاے او یزداں فریب است

بچشمے خلوتِ خود را به بیند — بچشمے جلوتِ خود را به بیند

اگر یک چشم بر بندد گناہے است — اگر با ہر دو بیند شرطِ راہے است

زجوے خویش بحرے آفریند گہر گردد بہ قعرِ خود نشیند
ہماں دم صورتِ دیگر پذیرد شود غوّاص و خود را باز گیرد
درد ہنگامہ ہاتے بے خروش است درو رنگ و صدا بے چشم و گوش است

درونِ شیشۂ او روزگار است!
ولے بر ما بتدریج آشکار است!

حیات از وے بر اندازد کمندے شود صیادِ ہر پست و بلندے
از و خود را بہ بندِ خود در آرد گلوے ماسوا را ہم فشارد
دو عالم می شود روزے شکارش فتد اندر کمندِ تابدارش
اگر ایں ہر دو عالم را بگیری ہمہ آفاق میرد تو نہ میری
منہ پا در بیابانِ طلب سُست نخستیں گیر آں عالم کہ در تست
اگر زیری ز خود گیری زبر شو خدا خواہی؟ بخود نزدیک تر شو
بہ تسخیرِ خود افتادی اگر طاق ترا آساں شود تسخیرِ آفاق

خنک روزے کہ گیری این جہاں را | شگافی سینۂ نُہ آسماں را
گذارد ماہ پیشِ تو سجودے | بروپیچی کمند از موجِ دودے
درین دیرِ کہن آزاد باشی ! | بتاں را بر مُرادِ خود تراشی
بکف بردن جہانِ چارسو را | مقامِ نُور و صوت و رنگ و بو را
فزونش کم کمِ او بیش کردن | دگر گوں بر مرادِ خویش کردن
برنج و راحتِ او دل نہ بستن | طلسمِ نُہ سپہرِ او شکستن
فرو رفتن چو پیکاں در ضمیرش | ندادن گندمِ خود با شعیرش

شکوہِ خسروی این است این است
ہمیں ملک است کو توأم بدین است

سوال (۲)

چہ بحر است ایں کہ علمش ساحل آمد؟
زقعرِ او چہ گوھر حاصل آمد؟

جواب

حیاتِ پُر نفس بحرِ روانے | شعور و آگہی او را کرانے
چہ دریائے کہ ژرف و موجدار است | ہزاراں کوہ و صحرا بر کنار است
مپرس از موج ہائے بیقرارش | کہ ہر موجش برون جست از کنارش

گذشت از بحر و صحرا را نمے داد | نگہ را لذّتِ کیف و کمے داد
ہر آں چیزے کہ آید در حضورش | منوّر گردد از فیضِ شعورش
بخلوت مست و صحبت ناپذیر است | ولے ہر شے زنورش مستنیر است
نخستیں می نماید مستنیرش | کند آخر بآئینے اسیرش
شعورش با جہاں نزدیک تر کرد | جہاں او را ز راز او خبر کرد
خرد بندِ نقاب از رخ کشودش | ولیکن نطق عریاں تر نمودش

نگنجد اندریں دیرِ مکافات

جہاں او را مقامے از مقامات

بروں از خویش می بینی جہاں را | در و دشت و یم و صحرا و کاں را
جہانِ رنگ و بو گلدستۂ ما | زما آزاد و ہم وابستۂ ما
خودی او را بیک تارِ نگہ بست | زمین و آسمان و مہر و مہ بست
دلِ ما را باو پوشیدہ راہے است | کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است

گر او را کس نہ بیند زار گردد اگر بیند یم و کہسار گردد

جہاں را فربہی از دیدنِ ما نہالش رُستہ از بالیدنِ ما

حدیثِ ناظر و منظور رازے است دلِ ہر ذرّہ در عرضِ نیازے است

ق

تو اے شاہد مرا مشہود گرداں ز فیضِ یک نظر موجود گرداں

کمالِ ذاتِ شے موجود بودن برائے شاہدے مشہود بودن

زوالش در حضورِ ما نبودن منوّر از شعورِ ما نبودن

جہاں غیر از تجلّی ہاے ما نیست کہ بے ما جلوۂ نور و صدا نیست

تو ہم از صحبتش یاری طلب کن نگہ را از خم و پیچش ادب کن

یقیں می داں کہ شیرانِ شکاری

دریں رہ خواستند از مور یاری

بیا ریہلئے او از خود خبر گیر تو جبریلِ امینی بال و پر گیر

بہ بسیاری کشا چشمِ خرد را کہ دریابی تماشاے احد را

نصیبِ خود ز بوئے پیرہن گیر
بہ کنعاں نکہت از مصر و یمن گیر

خودی صیّاد و نخچیرش مہ و مہر
اسیرِ بندِ تدبیرش مہ و مہر

چو آتش خویش را اندر جہاں زن!
شبیخوں بر مکان و لامکاں زن!

سوال (۳)

وصالِ ممکن و واجب بہم چیست؟
حدیثِ قرب و بُعد و بیش و کم چیست؟

جواب

سہ پہلو ایں جہانِ چون و چند است
خرد کیف و کمِ او را کمند است

جہانِ طوسی و اقلیدس است ایں
پئے عقلِ زمیں فرسا بس است ایں

زمانش ہم مکانش اعتباری است
زمین و آسمانش اعتباری است

کماں را زہ کن و آماج دریاب
ز حرفِ نکتۂ معراج دریاب

مجو مطلق دریں دیرِ مکافات
کہ مطلق نیست جز نور السمٰوات

حقیقت لازوال و لامکان است | مگو دیگر که عالم بے کران است
کرانِ او درون است و بروں نیست | درونش پست بالا کم فزوں نیست
درونش خالی از بالا و زیر است | ولے بیرونِ او وسعت پذیر است
ابد را عقلِ ما ناساز گار است | یکی، از گیر و دارِ او ہزار است
چو لنگ است او سکوں را دوست دارد | نہ بیند مغز و دل بر پوست دارد
حقیقت را چو ما صد پارہ کردیم | تمیزِ ثابت و سیّارہ کردیم
خرد در لامکاں طرحِ مکاں بست | چو زنّارے زماں را بر میاں بست
زماں را در ضمیرِ خود ندیدم | مہ و سال و شب و روز آفریدم
مہ و سالت نمی ارزد بیک جو | بحرفِ "کَمْ لَبِثْتُمْ" غوطہ زن شو

ا بخود رس از سرِ ہنگامہ برخیز
تو خود را در ضمیرِ خود فرو ریز

تن و جاں را دو تا گفتن کلام است | تن و جاں را دو تا دیدن حرام است

بجاں پوشیدہ رمزِ کائنات است — بدن حالے زاحوالِ حیات است
عروسِ معنی از صورت حنا بست — نمودِ خویش را پیرایہ ہا بست

حقیقت روئے خود را پردہ باف است
کہ او را لذّتے در انکشاف است

بدن را تا فرنگ از جاں جدا دید — نگاہش ملک و دیں راہم دو تا دید
کلیسا سبحۂ **پطرس** شمارد — کہ او با حاکمی کارے ندارد
بکارِ حاکمی مکر و فنے بیں — تنِ بے جان و جانِ بے تنے بیں
خرد را بادلِ خود ہمسفر کن — یکے بر ملّتِ تُرکاں نظر کن

بہ تقلیدِ فرنگ از خود رمیدند
میانِ ملک و دیں ربطے ندیدند

"یکی" را آں چناں صد پارہ دیدیم — عدد بہرِ شمارش آفریدیم
کہن دیرے کہ بینی مشتِ خاک است — دمے از سرگذشتِ ذاتِ پاک است

حکیماں مردہ را صورت نگارند! ید موسیٰؑ دم عیسیٰؑ ندارند!

دریں حکمت دلم چیزے ندید است برائے حکمت دیگر تپید است

من ایں گویم جہاں در انقلاب است درونش زندہ و در پیچ و تاب است

ز اعداد و شمار خویش بگذر یکے در خود نظر کن پیش بگذر

دراں عالم کہ جزو از کل فزون است قیاس رازی و طوسی جنون است

زمانے با ارسطو آشنا باش دمے با ساز بیکن ہم نوا باش

ولیکن از مقام شاں گذر کن مشو گم اندریں منزل، سفر کن

بآں عقلے کہ داند بیش و کم را شناسد اندرون کان و یم را

جہان چند و چوں زیر نگیں کن بگردوں ماہ و پرویں را کمیں کن

ولیکن حکمت دیگر بیاموز رہاں خود را ازیں مکر شب و روز

مقام تو بروں از روزگار است
طلب کن آں یمیں کو بے یسار است

سوال (۴)

قدیم و محدث از ہم چوں جدا شد
کہ ایں عالم شد آں دیگر خدا شد
اگر معروف و عارف ذاتِ پاک است
چہ سودا در سرِ ایں مشتِ خاک است

جواب

خودی را زندگی ایجادِ غیر است
فراقِ عارف و معروف خیر است

قدیم و محدثِ ما از شمار است
شمارِ ما طلسمِ روزگار است

دما دم دوش و فردا می شماریم
بہ ہست و بود و باشد کار داریم

ازو خود را بریدن فطرتِ ماست
تپیدن نارسیدن فطرتِ ماست

نہ ما را در فراقِ او عیارے
نہ او را بے وصالِ ما قرارے

نہ او بے ما نہ ما بے اوِ، چہ حال است
فراقِ ما فراق اندر وصال است

جُدائی خاک را بخشد نگاہے
دہد سرمایۂ کوہے بکاہے

جدائی عشق را آئینہ دار است
جدائی عاشقاں را سازگار است

اگر ما زندہ ایم از دردمندی است
وگر پایندہ ایم از دردمندی است

من و او چیست؟ اسرارِ الٰہی است
من و او بر دوامِ ما گواہی است

بخلوت ہم بجلوت نورِ ذات است
میانِ انجمن بودن حیات است

محبت دیدہ ور بے انجمن نیست
محبّت خودنگر بے انجمن نیست

بہ بزمِ ما تجلّی ہاست بنگر
جہاں ناپید و او پیداست بنگر

در و دیوار و شہر و کاخ و کو نیست
کہ اینجا ہیچکس جز ما و او نیست

گہے خود را زما بیگانہ سازد
گہے ما را چو سازے می نوازد

گہے از سنگ تصویرش تراشیم   گہے نادیدہ بروے سجدہ پاشیم

گہے ہر پردۂ فطرت دریدیم   جمالِ یار بے باکانہ دیدیم

چہ سودا در سرِ ایں مشتِ خاک است؟   ازیں سودا درونش تابناک است

چہ خوش سودا کہ نالد از فراقش   ولیکن ہم ببالد از فراقش

فراقِ او چناں صاحب نظر کرد   کہ شامِ خویش را بر خود سحر کرد

خودی را دردمندِ امتحاں ساخت   غمِ دیرینہ را عیشِ جواں ساخت

گہر ہا سلک سلک از چشمِ تر برد   ز نخلِ ماتمے شیریں ثمر برد

خودی را تنگ در آغوش کردن!

فنا را با بقا ہم دوش کردن

محبت؟ در گرہ بستن مقامات   محبت؟ در گذشتن از نہایات

محبت ذوقِ انجامے ندارد   طلوعِ صبح او شامے ندارد

براہش چوں خرد پیچ و خمے ہست   جہانے در فروغِ یکدمے ہست

هزاراں عالم افتد در رہِ ما　　بپایاں کے رسد جولانگہِ ما

مسافر! جاوداں زی جاوداں میر　　جہانے را کہ پیش آید فرا گیر

بہ بحرش گم شدن انجامِ ما نیست　　اگر او را تو در گیری فنا نیست

خودی اندر خودی گنجد محال است!
خودی را عینِ خود بودن کمال است!

سوال (۵)

کہ من باشم مرا از من خبر کن
چہ معنی دارد ”اندر خود سفر کن“؟

جواب

خودی تعویذِ حفظِ کائنات است | نخستیں پرتوِ ذاتش حیات است
حیات از خوابِ خوش بیدار گردد | درونش چوں یکی بسیار گردد
نہ او را بے نمودِ ما کشودے | نہ ما را بے کشودِ او نمودے

ضمیرش بحرِ ناپیدا کنارے — دلِ ہر قطرہ موجِ بیقرارے

سر و برگِ شکیبائی ندارد — بجز افراد پیدائی ندارد

حیات آتش خودی ہا چوں شررہا — چو انجم ثابت و اندر سفرہا

ز خود نا رفتہ بیروں غیر بیں است — میانِ انجمن خلوت نشین است

یکے بنگر بخود پیچیدنِ او — ز خاکِ پے سپر بالیدنِ او

نہاں از دیدہ ہا در ہاے و ہوئے — دما دم جستجوئے رنگ و بوئے

ز سوزِ اندروں در جست و خیز است — بآئینے کہ با خود در ستیز است

جہاں را از ستیزِ او نظامے — کفِ خاک از ستیز آئینہ فامے

نریزد جز خودی از پرتوِ او — نخیزد جز گہر اندر زدِ او!

خودی را پیکرِ خاکی حجاب است — طلوعِ او مثالِ آفتاب است

درونِ سینۂ ما خاورِ او — فروغِ خاکِ ما از جوہرِ او

تو می گوئی مرا از "من" خبر کن — چہ معنی دارد "اندر خود سفر کن"؟

ترا گفتم که ربطِ جان و تن چیست
سفر در خود کن و بنگر که "من" چیست

سفر در خویش؟ زادن بے اب و مام
ثریّا را گرفتن از لبِ بام

ابد بردن بیک دم اضطرابے
تماشاے شعاعِ آفتابے

ستردن نقشِ ہر امید و بیمے
زدن چاکے بدریا چون کلیمے

شکستن این طلسمِ بحر و بر را
ز انگشتے شگافیدن قمر را

چنان باز آمدن از لامکانش
درونِ سینه او در کفِ جہانش

ولے این راز را گفتن محال است
که دیدن شیشه و گفتن سفال است

چه گویم از "من" و از توش و تابش
کند "انّا عرضنا" بے نقابش

فلک را لرزه بر تن از فرِ او
زمان و ہم مکان اندر برِ او

نشیمن را دلِ آدم نهاد است
نصیبِ مشتِ خاکے او فتاد است

جدا از غیر و ہم وابستهٔ غیر
گم اندر خویش و ہم پیوستهٔ غیر

خیال اندر کفِ خاکے چسان است؟
که سیرش بے مکان و بے زمان است!

بزندان است و آزاد است، این چیست؟ کمند و صید و صیّاد است، این چیست؟

چراغے در میانِ سینۂ تست چہ نور است این کہ در آئینۂ تست؟

مشو غافل کہ تو او را امینی

چہ نادانی کہ سوئے خود نہ بینی!

سوال (۶)

چه جزو است آنکه او از کل فزون است؟
طریقِ جستنِ آں جزو چون است؟

جواب

خودی ز اندازه ہائے ما فزون است — خودی زاں کل که تو بینی فزون است
ز گردوں بار بار افتد که خیزد — به بحرِ روزگار افتد که خیزد
جز او در زیرِ گردوں خود نگر کیست؟ — به بے بالی چناں پرواز گر کیست؟
به ظلمت مانده و نورے در آغوش! — بروں از جنّت و حورے در آغوش!
بآں نطقے دل آویزے که دارد — ز قعرِ زندگی گوہر بر آرد

ضمیرِ زندگانی جاودانی است	بچشمِ ظاهرش بینی، زمانی است
بتقدیرش مقامِ هست و بود است	نمودِ خویش و حفظِ این نمود است
چه می پرسی چه گون است و چه گون نیست	که تقدیر از نهادِ او برون نیست
چه گویم از چگون و بے چگونش	برون مجبور و مختار اندرونش
چنیں فرمودۂ سلطانِ بدر است	که ایماں درمیانِ جبر و قدر است
تو ہر مخلوق را مجبور گوئی	اسیرِ بندِ نزد و دور گوئی
ولے جاں از دمِ جاں آفریں است	بچندیں جلوہ ہا خلوت نشین است
زجبرِ او حدیثے درمیاں نیست	که جاں بے فطرتِ آزاد جاں نیست

شبیخوں بر جہانِ کیف و کم زد
زمجبوری بمختاری قدم زد

چو از خود گردِ مجبوری فشاند	جہانِ خویش را چوں ناقہ راند
نگردد آسماں بے رخصتِ او	نه تابد اخترے بے شفقتِ او

کند بے پردہ روزے مضمرش را
بچشمِ خویش بیند جوہرش را

قطارِ توریاں در رہگذار است
پے دیدارِ او در انتظار است

شراب افرشتہ از تاکش بگیرد
عیارِ خویش از خاکش بگیرد

چہ پُرسی از طریقِ جستجویش
فرو آرد مقامِ ہائے وہویش

شب و روزے کہ داری برابد زن
فغانِ صبحگاہے بر خرد زن

خرد را از حواس آید متاعے
فغاں از عشق می گیرد شعاعے

خرد جُز را فغاں کُل را بگیرد
خرد میرد فغاں ہرگز نمیرد

خرد بہرِ ابد ظرفے ندارد
نفس چوں سوزنِ ساعت شمارد

تراشد روز ہا شب ہا سحر ہا
نگیرد شعلہ و چیند شرر ہا

فغانِ عاشقاں انجامِ کارے است
نہاں در یکدمِ او روزگارے است

خودی تا ممکناتش وا نماید — گره از اندرونِ خود کشاید

ازاں نورے کہ وا بینند داری — تو او را فانی و آنی شماری

ازاں مرگے کہ می آید چہ باک است — خودی چوں پختہ شد از مرگ پاک است

ز مرگِ دیگرے لرزد دلِ من — دلِ من جانِ من آب و گلِ من

ز کارِ عشق و مستی بر فتادن — شرارِ خود بخاشاکے ندادن

بدستِ خود کفن بر خود بریدن — بچشمِ خویش مرگِ خویش دیدن

ترا ایں مرگ ہر دم در کمیں است — بترس از وے کہ مرگِ ما ہمیں است

کند گورِ تو اندر پیکرِ تو
نکیر و منکرِ او در برِ تو

سوال (۷)

مسافر چوں بود رہرو کدام است؟
کرا گویم کہ او مردِ تمام است؟

جواب

اگر چشمے کشائی بر دلِ خویش
درونِ سینہ بینی منزلِ خویش!

سفر اندر حضر کردن چنین است
سفر از خود بخود کردن ہمین است

کسے اینجا نداند ما کجائیم
کہ در چشمِ مہ و اختر نیائیم

مجو پایاں کہ پایانے نداری
بپایاں تا رسی جانے نداری

نہ مارا پختہ پنداری کہ خامیم
بہر منزل تمام و ناتمامیم

بپایاں نارسیدن زندگانی است
سفر مارا حیاتِ جاودانی است

ز ماہی تا بمہ جولانگہِ ما مکان و ہم زماں گردِ رہِ ما

بخود پیچیم و بے تاب نمودیم کہ ما موجیم و از قعرِ وجودیم

دمادم خویش را اندر کمیں باش گریزاں از گماں سوے یقیں باش

تب و تابِ محبت را فنا نیست یقین و دید را نیز انتہا نیست

کمالِ زندگی دیدارِ ذات است طریقش رستن از بندِ جہات است

چناں با ذاتِ حق خلوت گزینی ترا او بیند و او را تو بینی

منوّر شو ز نورِ "مَن یَّرانی" مژہ برہم مزن تو خود نمانی

بخود محکم گذر اندر حضورش مشو ناپید اندر بحرِ نورش

نصیبِ ذرّہ کن آں اضطرابے کہ تابد در حریمِ آفتابے

چناں در جلوہ گاہِ یار می سوز عیاں خود را نہاں او را برافروز

کسے کو "دید" عالم را امام است

من و تو ناتمامیم او تمام است

اگر او را نیابی در طلب خیز   اگر یابی بدامانش در آویز

فقیہ و شیخ و ملّا را مدہ دست   مرو مانندِ ماہی غافل از شست

بکارِ ملک و دیں او مردِ راہے است   کہ ما کوریم و او صاحب نگاہے است

مثالِ آفتابِ صبحگاہے   دمد از ہر بنِ مویش نگاہے

فرنگ آئینِ جمہوری نہادست   رسن از گردنِ دیوے کشادست

نوا بے زخمہ و سازے ندارد   ولے بے طیارہ پروازے ندارد

زباغش کشتِ ویرانے نکوتر   ز شہرِ او بیابانے نکوتر

چو رہزن کاروانے در تگ و تاز   شکم‌ہا بہرِ نانے در تگ و تاز

رواں خوابید و تن بیدار گردید   ہنر با دین و دانش خوار گردید

خرد جز کافری کافرگری نیست   فنِ افرنگ جز مردم دری نیست

گروہے را گروہے در کمیں است   خدایش یار اگر کارش چنیں است

زمن دہ اہلِ مغرب را پیامے   کہ جمہور است تیغِ بے نیامے

چہ شمشیرے کہ جانہا می ستاند تمیزِ مسلم و کافر نداند

نہ ماند در غلافِ خود زمانے

برد جانِ خود و جانِ جہانے

سوال (۸)

کدامی نکتہ را نطق است انا الحق
چہ گوئی ہرزہ بود آں رمز مطلق

جواب

من از رمز انا الحق باز گویم — دگر با ہند و ایراں راز گویم
مغے در حلقۂ دیر ایں سخن گفت — حیات از خود فریبے خورد و من گفت

خدا خفت و وجودِ ما ز خوابش | وجودِ ما نمودِ ما ز خوابش

مقامِ تحت و فوق و چارسو خواب | سکون و سیر و شوق و جستجو خواب

دلِ بیدار و عقلِ نکته بیں خواب | گمان و فکر و تصدیق و یقیں خواب

ترا ایں چشمِ بیدارے بخواب است | ترا گفتار و کردارے بخواب است

چو او بیدار گردد دیگرے نیست
متاعِ شوق را سوداگرے نیست"

فروغِ دانشِ ما از قیاس است | قیاسِ ما ز تقدیرِ حواس است

چو حس دیگر شد ایں عالم دگر شد | سکون و سیر و کیف و کم دگر شد

تواں گفتن جہانِ رنگ و بو نیست | زمین و آسمان و کاخ و کو نیست

تواں گفتن کہ خوابے یا فسونے است | حجابِ چہرۂ آں بےچگونے است

تواں گفتن ہمہ نیرنگِ ہوش است | فریبِ پردہ ہائے چشم و گوش است

خودی از کائناتِ رنگ و بو نیست | حواسِ ما میانِ ما و او نیست

نگہ را در حریمش نیست راہے کنی خود را تماشا بے نگاہے

حسابِ روزش از دورِ فلک نیست
بخود بینی ظن و تخمین و شک نیست

اگر گوئی کہ "من" وہم و گمان است نمودش چوں نمودِ این و آن است
بگو با من کہ دارائے گماں کیست؟ یکے در خود نگر آں بے نشاں کیست؟
جہاں پیدا و محتاجِ دلیلے! نمی آید بفکرِ جبرئیلے
خودی پنہاں ز حجت بے نیاز است! یکے اندیش و دریاب ایں چہ راز است!
خودی را حق بداں باطل مپندار خودی را کشتِ بے حاصل مپندار
خودی چوں پختہ گردد لازوال است فراقِ عاشقاں عینِ وصال است!
شرر را تیز بالے می تواں داد تپیدِ لایزالے می تواں داد
دوامِ حق جزائے کارِ او نیست کہ او را ایں دوام از جستجو نیست
دوام آں بہ کہ جانِ مستعارے شود از عشق و مستی پایدارے!

وجودِ کوہسار و دشت و در ہیچ ! جہاں فانی، خودی باقی، دگر ہیچ !

دگر از شنکر و منصور کم گوئے ! خدا را ہم براہِ خویشتن جوے

بخود گم بہرِ تحقیقِ خودی شو

انا الحق گوے و صدّیقِ خودی شو

سوال (۹)

کہ شد بر سِرِّ وحدت واقف آخر؟
شناسائے چہ آمد عارف آخر؟

جواب

تہِ گردوں مقامِ دل پذیر استے	ولیکن مہر و ماہش زود میر است
بدوشِ شام نعشِ آفتابے	کواکب را کفن از ماہتابے
پرد کہسار چوں ریگِ رواںے	دگرگوں می شود دریا بآنے

گلاں را در کمیں بادِ خزان است | متاعِ کارواں از بیمِ جان است

زشبنم لالہ را گوہر نماند | دمے ماند دمے دیگر نماند

نوا نشنیدہ در چنگے بمیرد | شررِ ناجستہ در سنگے بمیرد

مپرس از من ز عالمگیریِ مرگ!

من و تو از نفس زنجیریِ مرگ!

غزل

فنا را بادۂ ہر جام کردند | چہ بیدردانہ او را عام کردند

تماشاگاہِ مرگِ ناگہاں را | جہانِ ماہ و انجم نام کردند

اگر یک ذرہ اش شوخی رم آموخت | بافسونِ نگاہے رام کردند

قرار از ما چہ می جوئی کہ ما را اسیرِ گردشِ ایام کردند

خودی در سینۂ چاکے نگہدار

ازیں کوکب چراغِ شام کردند

جہاں یکسر مقامِ آفلین است دریں غربت سرا عرفاں ہمین است

دلِ ما در تلاشِ باطلے نیست نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست

نگہ دارند اینجا آرزو را سرورِ ذوق و شوقِ جستجو را

خودی را لازوالے می تواں کرد فراقے را وصالے می تواں کرد

چراغے از دمِ گرمے تواں سوخت

بسوزن چاکِ گردوں میتواں دوخت

خدائے زندہ بے ذوقِ سخن نیست تجلّی ہائے او بے انجمن نیست

کہ برقِ جلوۂ او بر جگر زد؟ کہ خورد آں بادہ و ساغر بسر زد؟

عیارِ حسن و خوبی از دلِ کیست؟ مہ او در طوافِ منزلِ کیست؟

اَلَستُ از خلوتِ نازے کہ برخاست؟
بلیٰ، از پردہ سازے کہ برخاست؟

چہ آتش عشق در خلکے برافروخت!
ہزاراں پردہ یک آوازِ ما سوخت

اگر ما ئیم گرداں جامِ ساقی است
ببزمش گرمیٔ ہنگامہ باقی است!

مرا دل سوخت بر تنہائیٔ او
کنم سامانِ بزم آرائیٔ او

مثالِ دانہ می کارم خودی را
برائے او نگہدارم خودی را

خاتمہ

تو شمشیری ز کامِ خود بروں آ
بروں آ از نیامِ خود برِل آ

نقاب از ممکناتِ خویش برگیر
مہ و خورشید و انجم را بہ برگیر

شبِ خود روشن از نورِ یقیں کن
یدِ بیضا بروں از آستیں کن

کسے کو دیدہ را بر دل کشود است
شرارے کشت و پروینے درود است

شرارے جستہ گیر از درونم
کہ من مانندِ رومی گرم خونم

وگرنہ آتش از تہذیبِ نو گیر
برونِ خود بیفروز اندروں میر!

بندگی نامہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

گفت با یزداں مہِ گیتی فروز — تابِ من شب را کند مانندِ روز
یادِ ایامے کہ بے لیل و نہار — خفتہ بودم در ضمیرِ روزگار
کوکبے اندر سوادِ من نبود — گردشے اندر نہادِ من نبود
نے ز نورم دشت و در آئینہ پوش — نے بدریا از جمالِ من خروش

آہ زیں نیرنگِ افسونِ وجود! — وائے زیں تابانی و ذوقِ نمود!

تافتن از آفتاب آموختم — خاکدانے مردہ افروختم

خاکدانے با فروغ و بے فراغ — چہرۂ او از غلامی داغ داغ

آدمِ او صورتِ ماہی بہ شست — آدمے یزداں کشے آدم پرست

تا اسیرِ آب و گل کردی مرا — از طوافِ او خجل کردی مرا

ایں جہاں از نورِ جاں آگاہ نیست — ایں جہاں شایانِ مہر و ماہ نیست

در فضائے نیلگوں او را بہل — رشتۂ ما نوریاں از وے گسل

یا مرا از خدمتِ او واگذار — یا ز خاکش آدمِ دیگر بیارؔ

چشمِ بیدارم کبود و کور بہ
اے خدا ایں خاکداں بے نور بہ

از غلامی دل بمیرد در بدن — از غلامی روح گردد بارِ تن

از غلامی ضعفِ پیری در شباب — از غلامی شیرِ غاب افگندہ ناب

از غلامی بزمِ ملّت فرد فرد | این و آں با این و آں اندر نبرد

آں یکے اندر سجود ایں در قیام | کاروبارش چوں صلوٰةِ بے امام

در فتد ہر فرد با فردے دگر | ہر زماں ہر فرد را دردے دگر

از غلامی مردِ حق زنّار بند | از غلامی گوہرش نا ارجمند

شاخِ او بے مہرگاں عریاں ز برگ | نیست اندر جانِ او جز بیمِ مرگ

کور ذوق و نیش را دانستہ نوش | مردهٔ بے مرگ و نعشِ خود بدوش

آبروئے زندگی در باختہ | چوں خراں با کاہ و جَو در ساختہ

ممکنش بنگر محالِ او نگر | رفت و بودِ ماہ و سالِ او نگر

روزہا در ماتمِ یک دیگر اند
در خرام از ریگِ ساعت کمتر اند

شورہ بوم از نیشِ کژدم خار خار | مورِ او اژدر گزہ عقرب شکار

صرصرِ او آتشِ دوزخ نژاد | زورقِ ابلیس را بادِ مراد

آتشے اندر ہوا غلطیدۂ　　شعلۂ در شعلۂ پیچیدۂ

آتشے از دودِ پیچاں تلخ پوش　　آتشے تندر غوو دریا خروش

در کنارش مارہا اندر ستیز　　مارہا با کفچہ ہائے زہر ریز

شعلہ اش گیرندہ چوں کلبِ عقور　　ہولناک و زندہ سوز و مردہ نور

در چنیں دشتِ بلا صد روزگار
خوشتر از محکومیٔ یک دم شمار

دربیانِ فنونِ لطیفۂ غلاماں

موسیقی

مرگ ہا اندر فنونِ بندگی — من چہ گویم از فسونِ بندگی
نغمۂ او خالی از نارِ حیات — ہمچو سیل افتد بدیوارِ حیات
چوں دلِ او تیرہ سیمائے غلام — پست چوں طبعش نواہائے غلام
از دلِ افسردۂ او سوز رفت — ذوقِ فردا لذّتِ امروز رفت
از نئے او آشکارا رازِ او! — مرگِ یک شہر است اندر سازِ او
ناتوان و زار می سازد ترا — از جہاں بیزار می سازد ترا

چشمِ او را اشکِ پیہم سرمہ ایست　　تا توانی بر نوائے او مایست

الحذر این نغمہ موت است وبس　　نیستی در کسوتِ صوت است وبس

تشنہ کامی؟ این حرم بے زمزم است　　در بم و زیرش ہلاکِ آدم است

سوزِ دل از دل برد غم می دہد　　زہر اندر ساغرِ جسم می دہد

غم دو قسم است اے برادر گوش کن　　شعلۂ ما را چراغِ ہوش کن

یک غم است آن غم کہ آدم را خورد　　آن غمِ دیگر کہ ہر غم را خورد

آن غمِ دیگر کہ ما را ہمدم است　　جانِ ما از صحبتِ او بے غم است

اندرو ہنگامہ ہائے غرب و شرق　　بحر و در وے جملہ موجودات غرق

چون نشیمن می کند اندر دلے　　دل ازو گردد یمِ بے ساحلے

بندگی از سرِّ جان ناآگہی است　　زان غمِ دیگر سرودِ او تہی است

من نمی گویم کہ آہنگش خطاست

بیوہ زن را این چنین شیون رواست!

نغمہ باید تند رو مانندِ سیل | تا برد از دل غماں را خیل خیل
نغمہ می باید جنوں پروردۂ | آتشے در خونِ دل حل کردۂ
از نمِ او شعلہ پروردن تواں | خامشی را جزوِ او کردن تواں
می شناسی؟ در سرود است آں مقام | "کاندرو بے حرف، می روید کلام"
نغمۂ روشن چراغِ فطرت است | معنیٔ او نقشبندِ صورت است
اصل معنی را ندانم از کجاست | صورتش پیدا و با ما آشناست
نغمہ گر معنی ندارد مردہ ایست | سوزِ او از آتشِ افسردہ ایست
رازِ معنی مرشدِ رومی کشود | فکرِ من بر آستانش در سجود
"معنی آں باشد کہ بستاند ترا | بے نیاز از نقش گرداند ترا
معنی آں نبود کہ کور و کر کند | مرد را بر نقش عاشق تر کند"

مطربِ ما جلوۂ معنی ندید

دل بصورت بست و از معنی رمید!

مصوّری

همچناں دیدم فنِ صورت گری   نے براہیمی در و نے آذری

"راہبے در حلقۂ دامِ ہوس   دلبرے با طائرے اندر قفس

خسروے پیشِ فقیرے خرقہ پوش   مردِ کوہستانیٔ ہیزم بدوش

نازنینے در رہِ بت خانۂ   جوگیے در خلوتِ ویرانۂ

پیرکے از دردِ پیری داغ داغ   آنکہ اندر دستِ او گل شد چراغ

مطربے از نغمۂ بیگانہ مست   بلبلے نالید و تارِ او گسست

نوجوانے از نگاہے خوردہ تیر   کودکے بر گردنِ باباے پیر"

می چکد از خامہ ہا مضمونِ موت

ہر کجا افسانہ و افسونِ موت

علمِ حاضر پیشِ آفل در سجود   شک بیفزود و یقیں از دل ربود

○ زبورِ عجم طبع اوّل میں یہ شعر کاتب سے سہواً حذف ہو گیا تھا۔ معلوم اُس وقت ہوا جب کتاب تمام چھپ چکی، صرف اس شعر کے لئے کتاب کے ساتھ غلطنامہ کا شائع کرنا علّامہ مرحوم نے مناسب نہ سمجھا۔ (محمد حسین)

بے یقیں را لذّتِ تحقیق نیست ‏ ‏ بے یقیں را قوّتِ تخلیق نیست

بے یقیں را رعشہ ہا اندر دل است ‏ ‏ نقشِ نو آوردن او را مشکل است

از خودی دور است و رنجور است و بس ‏ ‏ رہبرِ او ذوقِ جمہور است و بس

حسن را دریوزہ از فطرت کند ‏ ‏ رہزن و راہِ تہی دستے زند

حسن را از خود بروں جستن خطاست ‏ ‏ آنچہ می بایست پیشِ ما کجاست؟

نقشگر خود را چو با فطرت سپرد ‏ ‏ نقشِ او افگند و نقشِ خود سترد

یک زماں از خویشتن رنگے نزد ‏ ‏ بر زجاجِ ما گہے سنگے نزد

فطرت اندر طیلسانِ ہفت رنگ ‏ ‏ ماندہ بر قرطاسِ او با پائے لنگ

بے تپش پروانۂ کم سوزِ او ‏ ‏ عکسِ فردا نیست در امروزِ او

از نگاہش رخنہ در افلاک نیست ‏ ‏ زانکہ اندر سینہ دل بیباک نیست

خاکسار و بے حضور و شرمگیں ‏ ‏ بے نصیب از صحبتِ روح الامیں

فکرِ او نادار و بے ذوقِ ستیز ‏ ‏ بانگِ اسرافیلِ او بے رستخیز

خویش را آدم اگر خاکی شمرد | نورِ یزداں در ضمیرِ او بمرد
چوں کلیمے شد بروں از خویشتن | دستِ او تاریک و چوبِ او رسن

زندگی بے قوّتِ اعجاز نیست
ہر کسے دانندۂ ایں راز نیست

آں ہنرمندے کہ بر فطرت فزود | رازِ خود را بر نگاہِ ما کشود
گرچہ بحرِ او ندارد احتیاج | می رسد از جوئے ما او را خراج
چیں رباید از بساطِ روزگار | ہر نگار از دستِ او گیرد عیار
حورِ او از حورِ جنّت خوشتر است | منکرِ لات و مناتش کافر است
آفریند کائناتِ دیگرے | قلب را بخشد حیاتِ دیگرے
بحر و موج خویش را بر خود زند! | پیشِ ما موجش گہر می افگند
زاں فراوانی کہ اندر جانِ اوست | ہر تہی را پر نمودن شانِ اوست
فطرتِ پاکش عیارِ خوب و زشت | صنعتش آئینہ دارِ خوب و زشت

عینِ ابراہیم و عینِ آذر است دستِ او ہم بت شکن ہم بت گر است

ہر بناے کہنہ را بر می کند

جملہ موجودات را سوہاں زند

در غلامی تن زجاں گردد تہی از تنِ بے جاں چہ اُمیدِ بہی

ذوقِ ایجاد و نمود از دل رود آدمی از خویشتن غافل رود

جبرئیلے را اگر سازی غلام بر فتد از گنبدِ آئینہ فام

کیشِ او تقلید و کارش آذری ست ندرت اندر مذہبِ او کافری ست

تازگیہا وہم و شک افزایدش کہنہ و فرسودہ خوش می آیدش

چشمِ او بر رفتہ از آیندہ کور چوں مجاور رزقِ او از خاکِ گور

گر ہنر این است مرگ آرزوست اندرونش زشت و بیرونش نکوست

طائرِ دانا نمی گردد اسیر

گرچہ باشد دامے از تارِ حریر!

مذہبِ غلاماں

در غلامی عشق و مذہب را فراق　　انگبینِ زندگانی بد مذاق

عاشقی؟ توحید را بر دل زدن　　وانگہے خود را بہر مشکل زدن

در غلامی عشق جز گفتار نیست　　کارِ ما گفتارِ ما را یار نیست

کاروانِ شوق بے ذوقِ رحیل

بے یقین و بے سبیل و بے دلیل

دین و دانش را غلام ارزاں دہد　　تا بدن را زندہ دارد جاں دہد

گرچہ بر لب ہائے او نامِ خداست　　قبلۂ او طاقتِ فرمانرواست

طاقتے نامش دروغ با فروغ　　از بطونِ او نزاید جز دروغ

ایں صنم تا سجدہ اش کردی خداست　　چوں یکے اندر قیام آئی فناست

آں خدا نانے دہد جانے دہد　　این خدا جانے برد نانے دہد

آں خدا یکتاست ایں صد پارہ ایست　　آں ہمہ را چارہ ایں بیچارہ ایست

آں خدا درمانِ آزارِ فراق　　ایں خدا اندر کلامِ او نفاق

بندہ را با خویشتن خوگر کند　　چشم و گوش و ہوش را کافر کند

چوں بجانِ عبدِ خود راکب شود　　جاں بہ تن لیکن ز تن غائب شود

زندہ و بے جاں چہ راز است ایں نگر　　با تو گوئم معنی رنگیں نگر

مردن و ہم زیستن اے نکتہ رس　　ایں ہمہ از اعتبارات است و بس

ماہیاں را کوہ و صحرا بے وجود　　بہر مرغاں قعرِ دریا بے وجود

مردِ کر سوزِ نوا را مردۂ!　　لذتِ صوت و صدا را مردۂ

پیشِ چنگے مست و مسرور است کور　　پیشِ رنگے زندہ در گور است کور

روح با حق زندہ و پایندہ ایست　　ورنہ ایں را مردہ آں را زندہ ایست

آنکہ حیٌّ لایموت آمد حق است　　زیستن با حق حیاتِ مطلق است

هر کہ بے حق زیست جز مردار نیست | گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست
از نگاہش دیدنی ہا در حجاب | قلبِ او بے ذوق و شوقِ انقلاب
سوزِ مشتاقی بکردارش کجا | نورِ آفاقی بگفتارش کجا!
مذہبِ او تنگ چوں آفاقِ او | از عشا تاریک تر اشراقِ او
زندگی بارِ گراں بر دوشِ او | مرگِ او پروردۂ آغوشِ او
عشق را از صحبتش آزارہا | از دمش افسردہ گردد نارہا

نزدِ آں کرمے کہ از گل بر نخاست
مہر و ماہ و گنبدِ گرداں کجاست

از غلامے ذوقِ دیدارے مجوے | از غلامے جانِ بیدارے مجوے
دیدۂ او محنتِ دیدن نبرد | در جہان خرد و کلاں خوابید و مرد
حکمراں بکشایدش بندے اگر | می نہد بر جانِ او بندے دگر
سازد آں تیبے گرہ اندر گرہ | گویدش می پوش ازیں آئیں زرہ

ریزه پیزِ قهر و کیں بنمایدش | بیم مرگِ ناگهاں افزایدش

تا غلام از خویشش گردد نا امید | آرزو از سینه گردد ناپدید

گاه او را خلعتِ زیبا دهد | هم زمامِ کار در دستش نهد ق

مهره را شاطر ز کف بیروں جهاند | بیذقِ خود را بفرزینی رساند

نعمتِ امروز را شیدائش کرد | تا بمعنی منکرِ فرداش کرد

تن ستبر از مستی مهرِ ملوک | جانِ پاک از لاغری مانندِ دوک

گردد ار زار و زبوں یک جانِ پاک | به که گردد فربهٔ تن ها هلاک

بند بر پا نیست بر جان و دل است

مشکل اندر مشکل اندر مشکل است

در فنِ تعمیرِ مردانِ آزاد

یک زماں با رفتگان صحبت گزیں
صنعتِ آزاد مرداں ہم بہ بیں

خیز و کارِ ایبک و سوری نگر
وانما چشمے اگر داری جگر

خویش را از خود بروں آوردہ اند
ایں چنیں خود را تماشا کردہ اند

سنگہا با سنگہا پیوستہ اند
روزگارے را بآنے بستہ اند

دیدنِ او پختہ تر سازد ترا
در جہانِ دیگر اندازد ترا

نقش سوئے نقشگر می آورد
از ضمیرِ او خبر می آورد

ہمتِ مردانہ و طبعِ بلند
در دلِ سنگ ایں دو لعلِ ارجمند

سجدہ گاہِ کیست ایں از من مپرس
بے خبر! رودادِ جاں از تن مپرس

وائے من از خویشتن اندر حجاب
از فراتِ زندگی ناخوردہ آب

واے من از بیخ و بُن برکندۂ | از مقامِ خویش دُور افگندۂ

محکمی ہا از یقینِ محکم است | وائے من شاخِ یقینم بے نم است

در من آں نیروے اِلّا اللہ نیست

سجدہ ام شایانِ ایں درگاہ نیست

یک نظر آں گوہرِ نابے نگر | تاج را در زیرِ مہتابے نگر

مرمرش ز آبِ رواں گردندہ تر | یک دم آنجا از ابد پائندہ تر

عشقِ مرداں سرِّ خود را گفتہ است | سنگ را با نوکِ مژگاں سُفتہ است

عشقِ مرداں پاک و رنگیں چوں بہشت | می کشاید نغمہ ہا از سنگ و خشت

عشقِ مرداں نقدِ خوباں را عیاؔ | حُسن را ہم پردہ در ہم پردہ دار

ہمّتِ او آنسوے گردوں گذشت | از جہانِ چند و چوں بیروں گذشت

زانکہ در گفتن نیاید آنچہ دید

از ضمیرِ خود نقابے برکشید

از محبت جذبہ ہا گردد بلند — ارج می گیرد ازو نا ارجمند

بے محبت زندگی ماتم ہمہ — کاروبارش زشت و نا محکم ہمہ

عشق صیقل می زند فرہنگ را — جوہر آئینہ بخشد سنگ را

اہلِ دل را سینۂ سینا دہد — با ہنرمنداں یدِ بیضا دہد

پیشِ او ہر ممکن و موجود مات — جملہ عالم تلخ و اُو شاخِ نبات

گرمیٔ افکارِ ما از نارِ اوست — آفریدن جاں دمیدن کارِ اوست

عشق مور و مرغ و آدم را بس است — 'عشق تنہا ہر دو عالم را بس است'

دلبری بے قاہری جادوگری است — دلبری با قاہری پیغمبری است

ہر دو را در کارہا آمیخت عشق!

عالمے در عالمے انگیخت عشق!

★

پاکستان ٹائمز پریس لاہور میں چھپوا کر

ڈاکٹر جاوید اقبال بار ایٹ لاء نے جاوید منزل، علامہ اقبالؒ روڈ لاہور

سے شائع کی۔